

8 дуби
дик

М. ГАЛИЧ

ДРУКАРКА

38 ТОК 1958

2.1V

ВИДАВНИЦТВО ПИСЬМЕННИКІВ

[891.79]

V

МАРІЯ ГАЛИЧ.

ДРУКАРКА

ОПОВІДАННЯ

В-ВО „MACA“ КИЇВ

Друкарня Київської Філії Книгоспілки,
вул. Свердлова, 8.—Зам. № 648
Київ. Окрайт № 1597
Тираж 2.000
1927

ПЕРСТЕНЬ

Пішов.

Просто на схід. Сіріє шлях, торба за пле-
чима, а потім тільки вітер—пішов.

І мати схилила голову—іде за ним.

Іде дорогами... Мережками по полотні:
удень червоними хрестами, а вночі чорни-
ми—шиє.

— Буде, Індрійку, сорочка. Вернись!

...Кинув торбу, одягнувся, іде в полі на ма-
жарі...

Чи то ранок чи то син?

Дж голову звела по-над дорогами.

На руці перстень. Із мідного п'ятака, сам
викував і вишкрябав шилом: „Комуна“.

— Що таке комуна, синку?

— Це, мамо, щастя, що його на сході зо-
зулі кують... Кругле, як цей перстень.

Надів на руку і просто на схід пішов.

Тільки перстень блищить у ранішніх ту-
манах.

Може Індрійко по тих туманах блукає, а
може... на сході з зозулями щастя кує? Бо
по-над хатою котиться круглий день за днем,
широкою луною стелеться по полях.

А на тих ' полях!..

На людських полях ходять хліба головаті,
сонцем у хати зазирають.

Тільки на нашому, синку, полі чорніє моя
печаль торішнім бур'яном.

Ходить щастя по людських нивах, з-під
землі виорали. Тільки на нашому голому по-
лі... а-а!

Голка зламалась.

Десь зозуля кувала.

У Б И Л И

І сонце—баба і степ посивів.

Сонце запидалось у жовтогарячій хустці—
мережана червоним листом підтичка і біла
пазуха: хазяйка! Змітає журавлиним крилом
павутиння з неба.

А степ укрився баштанами, похнюпив го-
лову і розпустив море журних мелодій у довгі
сопілки—яри. В унісон мелодіям вихристі коси
степу в'ються. Вітри зайцями сірими плигають
в сивих кучерях—котять до сонця кавуни.

І сонце-баба— кида лушпиння до землі, і
степ посивів, зажурив голову.

Думки—ворони чорні — клюють кавуння,
крякають.

— Гай, гай, гай!—грудкою летить Гамосів
гнів і розганяє думки в світ.

— Га-мос! Га-мос!

Летять чорні думки по-над дідом.

Дід уже їх не відгонить.—Хай там!

Заплющив очі під курінем, слухає, як пли-
гають навколо сірі зайці-вітри.

Дід так любить ласки вітрів! І, як ото вони
колишуть йому голову посеред степу, то ді-
дові думки синім Дунаєм гудуть навкруги

сонця. І сонце-баба починає зозулею кувати круглі роки.

Падають ковані роки скрізь. На все. А як упав туманом на дідову голову дев'ятьдесятій рік—ой!..

Убили сина! Та вбили парубка сина, хату запалили.

А він-же багатів:— Не буде, тату, у нас ца-, рів, не буде, тату, у нас панів!—Убили.

— Га-мос! Га-мос!

Летять чорні думки по-над дідом.

Дід їх не може одігнати.

Убили сина. Хату запалили...

І сонце-баба перестала ковані роки кидати упала навзнак під лісом, кричала:

— Уби-ли!

НЕБЕЛА

(З якоїсь пісні)

На лісі боса осінь стала. Виймає з сонячної скрині рядна—кидає під ноги.

І в'ються рядна, дубами шумлять—стеляться по лісі червоним заходом і сходом.

То сива осінь вивітрює рядна на лісі.

А степ замітає шляхи. Махне дряпачем од царини до лісу, спочине—знов махне. Терміття згорта під Небелину хату, до самого порога—хай витопить сусіда.

На Небелині-ж хаті від коміна до низу по-котом виляглись кудлаті вітри, аж стіни під ними зігнулись і впали навколішки чотирм рогами. Вітри гомонять у комін до Небели^а свистять у кулаки. Три биті шибки з вікна, лапами міряють і дні і ночі.

Степ глянув у вікно до сусіди, напився води із дерев'яного кухля на ослоні:—Добридень!—Кругом коміна потяглися мальовані зорі. Заплели шума аж до чорного полу. Стіл на трьох ногах сперся, скоса поглядає із покуття на Небелу. А Небела вбирається в гості до дочки. Обмотує ноги шляхами—зриває куряву по хаті.

Бо швидко надійдуть морози, обляжуть хату білими снігами. Тоді плигатимуть голодні зайці у вікна за їжею — у Небели ні картоплинни, ні зернини.

— Треба йти до дочки.

І де взялися діти в Небели? — Дивується степ. — А може то він сам підгорнув їх укупі з терміттям під Небелину хату...

Одна дочка (давно вже!) згоріла. Плигала через огонь перед Купайлом. Думали — то перелякане сонце вискочило з лісу посеред ночі. А то горіла Небелина Фанаська.

Друга дочка вийшла заміж на чуже село. Вона-ж шанує Небелу! Подарувала останню хустку матері не то з латок, не то з дрібного осіннього листу.

Хустка невеликої руки, і коли Небела обмотує нею голову, то межи свитою і хусткою виглядає гранчаста шия. Свита горбатим стапном ховає Небелу від негоди.

Йде Небела межами, а ліс обперся на дряпач — маха кудлатою до неї головою.

Поспішає Небела, бо хутко осінь поставить сонячну скриню за чорну гору і позможтує в зоряні клубки всі межі.

Йде.

А думка їй райдugoю гнеться по-над лісами, зазирає в хату доччину. Сміється до онучки у ночвах на лежанці. Співа онуці про зайців голодних і сповідає її шовковими ланами.

Йде Небела межами, поспіша до дочки.

ХЛІБА НЕМА

Її хата од степу.

Зимою сибірські вітри дмуть у старі стіни—
чисто видувають із хати дух. Кіт ховається
тоді у попіл. У піч. А Наталка підгорне ноги
на припічку—пряде. Виводить тонку сіру нит-
ку. Виводить пісню.

— Коли-б швидше тепло. Літо.

Літо синім днем упережеться, Наталка
зеленим поясом із осоки — підуть на заро-
бітки — у Джулінку, в Потік, на Кайтани...
Жнива.

У жнива вітер мурий покосом розбігається
по полях. Наталка в'яже. За Наталкою снопи,
копи, хмари... Рипить нова хазяйська гарба.
Забирають снопи. Ідуть.

І не то піт з Наталки, не то колос із гарби
на шлях падає. Горить тим колосом слід за
гарбою. Вночі він високо зоряним шляхом пі-
діймається—показує путь.

Кажуть, колись тікали тудою кріпаки за
волею. І не можна було ні найти, ні піймати
їх на колосистім шляху.

Шлях манить і Наталку.

— Коли-б швидше тепло... Коли-б хліб...

Куняє. Зелені сухі пальці виводять сіру нитку. Виводять пісню. Із печі кіт мурчить. Мурчить веретено в руках. Мурчить холодна Наталчина хата. Пряде.

Вибігла миша до столу. Вікном ускочив сонячний заєць. Гризнув печеної буряка під полом—почорнів. Щез.

— Бо нудять буряки. Світ чорніє від буряків. Хто-ж за буряками живе?

Сусіда раяв на сході, при всіх сказати, що нема хліба.

— І скажу. Задзвонять на сходку — піду. Чисто все скажу. Хто-ж за буряками живе?

Прислухалась, щоб вітер не завіяв дзвону від хати.

— Наталку запишіть! Вона-ж московка! Наталку-у!

Наталка тільки-що переставила правого чобота за поріг в розправу.

Великі чоботи в Наталки. На дерев'яних підметках. Позичені.

Як ішла, сусіда сміявся у вікно:

— Ей, Наталко, не плутай дороги!

Бо Наталку в тих чоботях так наче шлях канатом за п'яти прив'язав. Шарпне Наталка праву ногу—похилиться на лівий бік, шарпне ліву ногу—похилиться на правий бік. Прийшла. Коло одвірку одкашлювалась.

— Наталку-ж запишіть!

— Куди? Може хліба...—Питала.

Тільки голос Наталчин захляв, сірим вечором віяв по сходу. Сход бджільником бренів.

Над столом підвівся голова.

Замовкли.

— На жіночу конференцію одинадцятого березня обрали Наталку Суху. Проти немає?..
Значить збори на сьогодні закінчено.

Розправа розірвалась. Вилетіли за поріг молодші, проворніші. Старі помалу повертали замахорені обличчя до дверей.

Наталка заборзалась коло одвірка. Вона нічого не чула. Бачила тільки—виходять.

— Підождіть, ой, підождіть!

Пробилася крізь натовп до столу. Простягла наперед суху руку й довгу шию.

— У мене хліба нема!—Сказала на ввесі дух.

Затихли. Чиркнув сірник.

— Що каже?

— Та!.. Хліба нема.

ОБЕРЕЖНА

Вже другий тиждень шукає собі Валентина Вікторовна служницю. Селянку.

Міських не любить. Міські й раніш були безсовісні; а зараз кожна членом спілки, комуністка. — Пфе! Кухарський гонор. — Міські служниці безсовісні. Валентина Вікторовна завжди шукає собі хорошу селянку.

Прийде Настя до міста (у Валентини Вікторовни аж три вже Настею звалось) і принесе з собою у вузлі дрантя й бога, замотаного в хустку.

Спершу ховає на день ікону, а на ніч ставить у головах, як лягає спати. Потім насмілиться й повісить бога в кухні. Навпроти дверей. У кутку. Почепить хустку рушником. І лягає в той куток до бога головою.

Одна була у Валентини Вікторовни півроку. За день вона не присяде—робить. Увечері прилямпаді дере пір'я на подушки. Валентина Вікторовна ніколи не викидає пір'я ні гусячого ні курячого. Робить подушки. За подушки (за самі подушки!) купила собі дачу в Пущі. Як утікали генерали. Валентина Вікторовна ніколи не викидає пір'я ні гусячого ні курячого.

Дере Настя пір'я на подушки, співає. Всю зиму одної співала, що

— На наші поля урожаю нема,—
Тільки виросла кучерява верба.

По весні зібрала вона свої лантя, замотала бога в хустку, вернулась на село.

То була путня робітниця.

Друга померла з тифу в лікарні. Залишився її бог у кухні, в мережаному рушникові.

Третя прийшла до міста вже тепер. Не принесла з собою ні вузла ні бога. Два тижні викидала на ніч верхню одіж у прихожу, щоб вивітрився дим. І не лягала в куток до бога головою.

— Ти, Насте, мабуть, член спілки?

— Ні.

Настя перегортала в плиті жар, мовчала.

І Валентина Вікторовна теж мовчала. Високо здіймала голову, виходила із кухні. На порозі зупинялася.

— Як-же це ми, Насте, з тобою рахуватись будемо. Тепер-же голод.. Хіба побудъ, поки де знайдеш собі пристановище.

Настя мовчала. І знов мовчала!

І Валентина Вікторовна теж мовчала. Високо здіймала голову, виходила із кухні.

То натура була! У вічі ніколи не гляне. Вовк.

— Скажи, ти не комуністка, Насте? Ні?
Мов-чить!

Насилу збулася такої. Цур їй!

І це вже другий тиждень шукає собі Валентина Вікторовна служниці.

Приходило аж п'ять. Селянки.

Розпитувала кожну і не подобались щось...
кліпають очима. (Валентина Вікторовна тепер
обережна!)

А найти легко. Вся Катеринославщина у
найми проситься.

Валентина Вікторовна вже не питає чи
член спілки, а просто:

— Ходиш до церкви? Говієш?

І дивиться у вічі.

ПО ДОРОЗІ

За рогом зимно.

За рогом вітер.

Настя стала у затишок. Пристала до муру.

Просто через дорогу стояло ще дві камінні фігури. Підпирали сірий мур.

По брукові біг собака. За ним вихор. З розгону вдарився лобом об мур — завив, закрутися, і потягнувся вгору на простір.

Настя стояла.

Стояли навпроти симетричні фігури.

Зрідка проходили люди. По пішохідові, по бруку. Лишали по дорозі болотяні знаки.

На якійсь станції (давно) Настя теж лишила знак — умочила великого пальця в чорнило, і на дорожньому папері лишилася печатка з пальця. Синя пляма з білими спіралями.

Всі пасажири тоді лишали знаки по дорозі.

А баба, що сиділа на буфері, лишила праву ногу. Потяг одрізав. І голосила-ж вона на пероні! Бо в лапті (з ногою разом) лишилося сорок тисяч керенок. Пропали по дорозі.

Знаки завжди пропадають по дорозі, по пішохідові, по бруку...

І тільки, як уранці мороз, болотяні знаки замерзають. Довго не міняються.

Не міняються камінні фігури, що підпирають сірий мур.

Стойть Настя навпроти, продає папіроси.

„Київтабактрест“ писано по коробці, що висить у Насті через плече. „Алжирські“, „Заказні“, „Жемчужина“.

Настя пропонує одно:

— Єгипські папіроси! Беріть єгипські піпіроси.

І пішоходці зупиняються.

— Беріть! Єгипські...

Виймає коробку.

Але тут, на цій вулиці покупців немає. Тут Настя відпочине. Склала руки на коробку, заплющила очі. Сперлась на мур

Навпроти теж. Дві камінні фігури!

Як заплющити очі—фігур не видко. Не видко сірого муру. Тільки здалека зчорнілі поля, і тільки курить горою сухе сонце.

— Тепер землею не проживеш. Треба йти на люди, шукати заробітку.

І пішли. І розійшлися.

Батько межами на хутора, Настя без шляху пішла та й пішла...

— Мамаша, паш-шла вон!

Вартовий!

Одскочила од мура. Одійшла. Хтілося їсти і не вистачало двох копійок до фунту хліба. Йшла до театру, бо вже кінчився день. Бо був уже вечір.

— Єгипські папіроси! Беріть єгипські..

Шинеля! І рукава в погонах.

Колись шинеля:

— Ваш патент!

Настя замерзлими пальцями не нашла
нічого жадного патенту в кешені.

— В район!

— Я...

— Не разгаварівать!

Довгі вулиці, людей немає, казарма...

— По чому коробка?

Настина рука підскочила Поправляла бу-
дьоновку на голові.

— Беріть! Єгипські.

Дивилася сміло, гостро. Сьогодні вона не
боїться цього в шинелі. Сьогодні в неї. Єсть
патент.

Полічила гроші під лихтарем. Є уже на
фунта. Досить ходити.

Виходила з крамниці. В руці держала фунт
чорного хліба.

— Це мій день...

А ввечері грамота. У клубі — „були пани,
були раби“.

— Сьогодні не піду. Втомилася. Тільки
сьогодні. Тільки сьогодні так!

Хтіла струсити важку думку з голови.

А думка ..

Тінь кружляла круг Насті. Коли Настя
підходила до лихтаря, тінь ховалася за неї,
сідала на плечі Коли відходила від лихтаря.
тінь сповзала наперед до Настиного обличчя.
Обличчя до обличчя!

Дивилася просто. Не одвертала набік го-
лови. Йшла.

А по дорозі лишались болотяні знаки з
подертої підошви, з великого пальця.

ДО БІРЖІ

Все йде, все минає...

Мережить очі.

Сиро.

А буває розхесниться вітер, покотить го рою сонце. І покотить низом валка циган вулицею. Сонце ясне—цигани темні. Цигани—тінь за сонцем. Покотять містом, лісом, полем—нема.

І знову—все йде. Тільки чути:

— Три стакани п'ять копійок.

— П'ять копійок три стакани.

— П'ять!

— Три стакани п'ять!

Щось перепинило путь. Щось котить пішоходом. Без рук, без ніг. Голова й тулууб.

— Братіку, сестри-ичко...

Минають.

— Три стакани п'ять!

Скрізь. По брукові, пішоходові, по вулиці—по місту. По всьому місту.

А місто—згублена корона... Місто—золота корона на сивому Дніпрі.

— Але яка це вулиця? Яка-ж це вулиця...

Половецька. Татарська. Собача?

Настя переплутала всі вулиці в місті. Та не заблудить. Вона знає напрямок. Знає—де схід, де захід...

А в селі всі хати стоять на південь. Всі хати до сонця.

Настя не заблудить. Поспішає до біржі.

— Треба швидше зайняти чергу. Треба пройти через біржу. Пройде й тоді...

...Сяде за мішком зернят на вулиці?..

— Три стакани п'ять!

А повз у ногу—все йде, все минає. Сіро в очах.

Пів-світа сірого. І вже не можна йти.

Настя сіла на сходах, під високим будинком.

Будинок теж із сірого каменю—холодний.

І сірий камінь б'ють із скель, над Виссю. Батько б'є камінь, а Настя біля нього бовкає крем'яшки у Вись.

Вода—все йде.

Все минає.

Настя сидить. Схилила голову й руки на колінях заплела блідими пальцями, щоб не падали долу.

Так сидів тоді Настин земляк—студент. Уже пройшов через біржу. Безробітний. Теж ви-летів з інституту. У реєстрації:

— Ви—Настя Ворон?

— Так.

— Ви сестра бандита Ворона?

— Ні.

— Єсть відомості.

Настя червоніє.

Вона дійсно з села. (Усі хати до сонця!)

Але в неї ніколи не було брата...

Доводила. Не довела.

Тоді багато студентів вилетіло з інституту.
Збивалися в купу—радились.

Тільки той, Настин земляк, сидів поодаль
і голову скилив і руки на колінях заплів паль-
цями, щоб не падали долу.

Решта радилась.

Настя теж не кине так. Смішно! У неї-ж
ніколи не було брата. Вона це доведе!

Але спершу треба до біржі. Треба пройти
через біржу. Може робота, може кімната...
Швидше до біржі.

Сьогодні встала до гудків, взяла в хазяйки
утюга. Гріла на вуглях чай.

— Утюг не для чаю!

Більш нічого не сказала хазяйка. Тільки
двері за нею билися через три кімнаті.

Тоді Настя цього не помітила. Як це вона
не помітила? Все поспішала—швидше до біржі
зайняти чергу.

Черга намистом нижеться навколо біржі.
До десятої години ранку. А як ударить з
башти десять, черга розірветься. Б'ється ку-
чею у двері, вікна, стіни.

Зомлілих одводять набік. Садовлять під бу-
динком.

Вчора посадили одну. У квітчастій хустці.
На ший в неї розірвався разок червоного
намиста.

Намисто билося об цемент, ніхто його не
позбирав. Пропало.

Своє намисто Настя проміняла на коржа.
Як добиралася до міста.

Тепер у місті. Треба пройти через біржу...
Треба пройти!

Настя ще малою думала:

— Як це пройти через конячу голову?

Баба над кужілем їй розказувала, що одна дівчина пройшла. Ввійшла у праве вухо, вийшла у ліве...

Настя підвелася. Вже відпочила.

— Далі?

В ногу три стакани п'ять—всё йде.

Настя йде, до бірж.

ДРУКАРКА

Вийшла з установи.

На вулиці знову стояв межи будівлями глибокий вечір.

В густій темряві так плавко ходять люди, машини, а гуркіт завжди вище будівель дотори забивається.

Там ще ясно. І коли-б так піднести над темною зверхністю руку,—на долоні напевне ще спалахнуло-б кругле сонце.

Але спокійно йдуть увечері люди, тихо шикуються в лави будівлі, і живим сріблом розбивається долі об вогкий камінь електрика.

Надія вже так звикла до того всього, що здається їй.—вона може йти собі, не звертаючи навколо уваги. Інколи збоку нагадає про далекі дороги трамвай, або з-за рогу вискочить зайцем легкий авто, зірвавши бліскучий погляд з пішоходу. І знову рівний вечірній шум. Але ось:

Надія почула ніби знайомі звуки. Тихі такі, зовсім не подібні до шуму міського. Вони вриваються струмками у вечір, хитають його, все більш одсувають на бік будівлі, мить

перед Надією химерний простір: віс золоте жито. Стрункий сад злетів над широкими дорогами, так і лишився там. Повиє шумно зеленою хвилею. Збоку (виразно чути!) пройшла машина, друга. Горою рівний рух.

— Утопія! Чиясь утопія—так.

Але в розкішнім саду Надія ніяк не може побачити розкішних будівель. Все перед очі настирливо стають старі, підперті кілками хати, обдерти повітки й старці.

Коло старця дерев'яний мальований полу-мисок. На ньому свита з латок. Це він тут під муром виводить Лазаря. Порушує міську гармонію.

Сховавши голову в плечі, Надія хутко пройшла повз старця. Потім звернула вбік на іншу вулицю. За нею лишився десь розкішний сад. Жаль. Без мармурових будівель і щасливих людей.

— Ви завжди мрієте, йдучи!

— А... доброго вечора!

— Як справи, товаришко, як праця?

Це питання неприємно вразило Надію. Ніби вона знітилась від того. Здалося, швидко подивилася йому в обличчя, хоч знала напевне—не повертала в той бік голови.

— Спасибі,—мовила,—як ви?

І перебивши безконечне оповідання про кар'єру службовця, про близкучі перспективи в ній, запитала:

— Ви просто йдете? Я звертаю. Бувайте!

Скрізь секретар! І завжди однакові ці канцелярські зморшки вздовш обличчя, коли сміється—„як праця?“, і довгоносі жовті черевики й кепі... а-а!

Щоб одігнати мару, Надія почала розгнівати давно відомі будівлі, вивіски.

Вони не скрізь однакові. На вулиці, де установа, що в ній Надія працює, будівлі прості, високі. І прості лаконічні вивіски: „Ларьок“, „Трест“, „Окрвиконком“. А на цих вулицях, що з боків приховалися, будівлі присідають і кланяються. Тут вивіски кажуть:

— Чому ви, Іване Григоровичу, торік були, як ось і я, худі, а тепер вас і не впізнаєш? — питає худа голова на блясі.

— Бо я п'ю квас Мойсея Бродського, — відповідає сита голова, підносячи повного кухля до третього підборіддя.

Люди, що заходять до цього будинку, часто зупиняють очі на знайомій уже їм картиній повертаються в усмішку.

Далі: „Виробництво мінеральних вод“, „Кавказька кафе-столова“, „Голяр“. А цього білого аркушу, здається, раніше не висіло тут на мурі.

Великий палець мальованої руки збоку вказував на написане:

„Ласкаво сповіщаю громадян, що за тиждень я відкриваю в себе хазяйські обіди й вечери. З пошаною“. Дата і підпис.

Надія ковтнула усмішку. Здалося: у дверях стоїть сам господар з рукою під котелок для вітання. В роті йому блищать два великі золоті зуби. „З пошаною“ — теж усміхається.

Не глянувши пішла далі.

Звичайно, то могла бути примара. Лише уява в стомленій голові. Вона-ж сьогодні одпрацювала й позачергове: шість і шість. Стомилася, а в стомлену голову (це ж не першина) кожна дрібниця тягне за собою якісь непевні

уяви. Та й нашо справді приглядатися до всього, прислухатися, краще-б швидше йти додому. Там тихо...

Думала Надія і вже сховала очі в землю.

Але неслух'яна уява продовжувала далі плести без найменшої послідовності різні нісенітниці і врешті притягла до Надії той уїдливий настрій — що так заважав їй сьогодні працювати.

Надія — друкарка з установи. Вже п'ятий рік на цій посаді. Першого року їй тяжко було працювати на машині: то щезне літера зі слова, то саме слово, то ввесь рядок зникне. Надія терпляче виправляє свої помилки. Коли проте їй збоку зауважать — вона блідне, пальці гнутяться, зіскакують з літер, а очі ніяк не можуть спинитися на дрібних рядках слів. Бувало, вечори проплакує в своїй кімнаті. Зве себе нестепою, дурною. Уранці приходить до установи перша, сідає за машину і знову стукає до втоми. Конче хоче оволодіти працею. Здавалося, що тоді, коли матиме за собою фах, почнуться щасливі, якісь широколисті дні.

— От хай лиш стану майстром! — говорить бувало вона, обіцяючи собі тоді прекрасне життя попереду.

Потім її переводять до іншої солідної установи. Роботи тут більше. Але Надію вже мають за хорошу друкарку і це її дуже тішить. Круг неї навали паперу з написами: „негайно“, „негайно“, „негайно“, „зараз“. Але Надія сама вже знає, що справді „негайно“, а що може й псечкати день, другий, тиждень. Є папери, що їх Надія зовсім не друкує, а

передає до іншої друкарки. Інколи вона дозволяє собі примхи. Он той (коняка!) скільки б не приносив паперів. Надія завжди йому: „не маю часу!“. І не тому відмовляється друкувати, що почуває там щось особисте. Ні. Просто приємно бачити краплинку своєї волі тут. Перед нею-ж тягнуться безкінечні слова, відбиваючи ритм, все з-права наліво, з-права наліво. Тягнуться суворі дні один за одним — з-права наліво. Друкує.

На п'ятому році побачила, що вона в установі вже майстер. Трапився такий випадок: один громадянин написав до правління установи заяву:

„Прошу перевести мою справу відсі туди“.

Надія те видрукувала і понесла на підпис до секретаря. Секретар перекреслив. Надія видрукувала вдруге. Секретар підписав. Завпідвідділу віправив. Надія знову передрукувала. Підписали секретар і завпідвідділу. Завпідвідділу перехрестив і написав: „Прошу написати як слід“.

Справа затяглась до вечора. Йдучи з праці, Надія захопила з собою й папірця. Потім уранці вдома сама склала його, на праці відрукувала і знову понесла на підпис до секретаря. Той підвів руку віправляти.

— Прошу не марати! — зупинила його. — Я більш не буду передруковувати вам цього папера.

— Мусите передруковувати, — з притиском відповів секретар. — Ви мусите друкувати те, що вам дають.

— Не передрукую!

І забрала папірця назад з-під рук секретаря.

Секретар затупав ногами. Надія затупала руками й ногами. Хоча й чула, що кричить страшно некрасиво, зупинитися ніяк не могла. Збіглася вся канцелярія, привели зава, вчили товариський суд. Винесли догану секретареві, а папірця підписали.

З того часу, Надії здається, всі стали прихильніші до неї: цілували в руку вітаючись, дарували цукерки, квіти. Серед ділового паперу з написами „негайно“ часом попадались під руки присвячені їй вірші.

Раз ці лий том, щось до десятка віршів, акуратно друкованих на машині, найшла Надія на своєму столі. Перший згори був подібний до попередніх:

„Беатріче, Беатріче,
То тебе твій Данте кличе“ і т. ин.

В кінці, як звичайно, автор плів для Надії вінки з небесних метеорів. В інших віршах поет був інший: страшно урочистий, заклопотаний. Клявся, що він співець індустрії, співець заліза й бетону. Здається, загрожував там, що хутко світ повернеться в один величезний завод. Всіх Надія до кінця не читала. Взагалі, її неприємно вражала та поезія. Але цікаво ж, хто це тут Данте? І досі ще усміхається, коли пригадає, як заходилася сміхом її товаришка по праці—Оля. Вона запевняла Надію, що вірші ті складає секретар з їхньої установи, голова культкомісії при їхньому місцевкомі.

З усього того Надія бачила, що вона в установі вже майстер.

Тепер, перепускаючи крізь пальці чорні слова, вона помітила, що дні всі якісь... однакові і йдуть безупинно один по одному. Це творило неприємне відчування, що потім уドома чи на вулиці швидко розвіювалось. Зникало. То був просто настрій. Але той настрій почав часто з'являтися, чим далі дужчав, все довше тривав і врешті почав непокоїти Надію. Сьогодні він двічі перебив їй навіть роботу.

— Що-ж потім? — З'явиться несміливе питання і робота стає.

Після другої такої перерви швидко закінчився офіційний час роботи. Надія акуратно склала в шухляду свої папери. „Потім, удо-ма,“ — механічно подумала вона, глянувши на негайного папірця, що його неодмінно треба було сьогодні закінчiti, і вийшла з праці.

І от зараз, тут на вулиці, коли Надія одігнала від себе вечірні образи міста, до неї знову з'явився той уїдливий настрій. Заговорила десь певність, що так-же не можна лінуватися, що треба неодмінно подумати над своїм життям. Лише подумати — і тоді все враз виясниться. Хтіла вже думати. Але безупинний якийсь ритм, ніби глузуючи, не давав їй зупинитися, зосередитися. Перед очима лише в такт, один по одному проходили знайомі, марудні дні, місяці, роки. Плавко, без відповіди.

Так плавко йдуть люди темним вечором між будівлі. І не знати, чи вони зникають, чи повертаються ті-ж самі дні у безупинному коловороті. Ті-ж самі слова на машині. Навіть ритм один...

Прислухаючись, Надія помітила, що вона йде тим самим ритмом тут по пішоходові. Зупинилася, щоб перемінити ходу. За який час знову міняла її.

— Неможливо, неможливо-ж, скрізь один навісний ритм!

Прийшла додому й сиділа кілька хвиль біля столу не роздягаючись. Потім засвітила електрику і взяла щоденника. (Надія ще бувши школяркою, звикла заносити на папір усе, що займало її увагу). Занотувала.

8. XI—вечір.

„Я нічого не розберу, Ну, друкую. Що-дня друкую на машині. Колись я-ж хтіла мати фах? (Хутко перебрала в голові, стверджуючи це, факти). І тепер я той фах уже маю“...

Зупинилася. Бо тут їй видалося, що той самий фах і є найбільший її ворог. Що його одноманітний ритм нігде не покидає її: на праці, на вулиці, ві сні. Навіть зараз тут — ясно чула—крізь пальці проходили чорні слова, відбиваючи той самий ритм! І враз її охопив жах, що так може бути завжди без кінця...

— Ет, химера! — Перебила себе і встала. — Я просто стомилася сьогодні. От і все.

Скинула пальто й капелюх.

— Врешті... Хто-ж мене неволить? Я-ж можу піти на працю, можу не піти...

Зупинилася, прислухаючись до останньої думки.

— Звичайно, можу не піти, коли захочу! — Мовила вголос Надія і чомусь дуже зраділа.

Тепер лише помітила, що в кімнаті, де вона стоїть, повно світла, тепла, спокою. А там десь (мигнув перед очима коробчастий будинок) на верхньому поверсі в кімнаті троє жовтих дерев'яних столів. На крайньому маленька машинка найновішої системи. На ній у чотири ряди розставлені знаки і літери. Такі круглі, звичайні...

Лише оком кинула на все те і знову звернулась до себе.

— Що-ж? маю фах. А як-же-ж? „Нетрудящійся да не ест“, сказав... І хто це так сказав?.. Та хіба-ж і я була коли проти праці?—схаменулась Надія.—От і зараз: маю фах. Вже-ж маю фах! І хто мені боронить тепер робити, що я хочу? Я-ж можу, наприклад: можу піти на працю, можу не піти,—можу...

— Ну, все, що захочу!—закінчила Надія й бадьоро ступила кілька кроків по кімнаті, в руках доповнюючи те нове, принадне і таке просте врешті відчування, що про нього й думати більш не було чого. Вона просто почула себе щасливою: ніби мала в руках якусь дорогу знахідку. Хтілося зараз вітати все навколо: етажерку з книгами вряд, веселу лямпочку в блакитнім абажурі, шклянку з прозорою водою. І кожна річ теж привітно дивилася на неї. Навіть портрет колишнього задумливого друга глянув зі стіни веселіш.

— Де ти тепер?—ласково звернулась до нього. Сіла й усміхнулась до своїх спогадів, що метеором пронеслись і згасли десь за обрієм. Втопилися.

Перед нею розкидані на столі речі: книги, папери, рукавички.

— Треба-ж прибрати трохи.

Але взяла до рук перо і поволі стала виводити на папері великими чорними літерами:

„Так. Я фахівець. Але я...“

Не хтілося кінчати. Літери на папері тяглися в ряд, утворюючи слова, як на машині. Зібрала все те приладдя й поклала далеко від себе на віконну раму.

— Ось іще „Журнал для жінок“ за цей рік: „Паризькі моди“, з великим райським птахом на обгортці. Таких птахів часом ще можна зустріти на шпалерах у низьких будинках зкраю міста.

Надія не розгортаючи вже бачить у тому журналі, на котрій сторінці яка фігура, профіль, фарба. Врешті... всі вони такі однакові.

Поклала журнал на етажерку.

— Уелса теж треба туди. „Люди, як боги“, гм як боги!

Почула голод. Пригадала, що завжди, читаючи цього утопічного роману, вона хоче їсти. Те саме почувала колись малою, вислушуючи в церкві „Іже херувими“.

Прибравши, вона повечеряла (звикла в цей час вечеряти). Потім простягла на столі праву руку, схилила на неї голову і так дивилася поперед себе на білу стіну.

Вся її увага тепер звернулася до того „можу“. Тішилася, як воно формувалося перед нею, приміряючись до різних пригод.

— Товаришко Надіє, будь ласка...

— Ви-ж одоробало горохове! — перебиває вона зава.

— Що-о?

-- Те, що горобців лякає --спокійно продовжує Надія.

Зав лютіє. Але він надто вихований: хутко повертається на одній нозі, мовчки відходить, повний помсти.

А он секретар. Вона сміється, бо перепутала йому всі папери, дати, печатки. Секретар стовпом стоїть посеред канцелярії, і чуб йому догори піднявся над двома летючими вухами. Ось він затупав ногами і повернув до Надії обличчя:

— Ви...

Неприємно стало, що забралась до канцелярії, і вона кліпнувши очима злегка хитнула головою—знову вернулась до свого переднього:

— І чому я раніш цього не згадала? Це-ж так просто. звичайно, як цих п'ять довгих пальців на правій руці.

Застукала пальцями по столі. А пригадавши, що так само стукає вона на машині, міцно стулила руку.

Піднесення не покидало її. Швидко воно обернулося в спокій, широкий, лагідний, і почало набирати відповідних форм.

Дж-дж-бац! — В Надіїне чоло стукнула велика бджола, несучи мед на пасіку.

На дворі ще зовсім день. Але над вікном уже зупинився молодий місяць. Він усе ясніє, ясніє... молитися на нього не годиться. Тільки кудлатий пес, що прибіг з поля, гавкнув угому раз, другий і витягся на траві. Замовк. Швидко вже всі повернуться з поля. Стигне на столі вечера.

Потім на північ десь, посунула з півдня грозова хмара. Закрутилися дерева на одному місці перед вікнами, упали квіти долу— і струнка мальва, і мак, і жоржина. В шибку дрібно затарабанило — тра-та-та-та. І посыпалися дощем чорні слова, відбиваючи той самий знайомий ритм—тра-та-та-та-та. Усе враз перемінилось і вона вже друкує. З усіх міст і сіл, звідусіль тягнуться все чорні слова— з-права наліво, з-права наліво—без кінця. Надія зібрала всю свою силу—зупинилася. Прокинулась.

Було пізно. Годинник показував 12.

Приклавши його до вуха, Надія впевнилася, що той став. У будинках, що через вулицю, всі вікна були вже темні. Були темніші ночі і, ніби стародавні затерти образи, чорніли довгими рядами в пустельному храмові. І ти-хо. Лихтар, що одійшов убік, кинув долу ясне своє коло, вгорнувся в морок, не світив уже.

— Треба спати.

На ліжку вгорнулася з головою в ковдру. Це звичка з дитинства, коли Надія боялася пустелі, що творить скрізь темрява. Десять далеко той жах і досі живе в ній.

Розбурканий сон, що вилетів був за вікно і довго не з'являвся, знову став заповнити кімнату яскравими, чітко окресленими образами, картинами—уламками з того, що існує й не існує. Надія засинала.

— А що, як знову затарабанить машинка і переб'є мені сон?—пробігла галаслива думка в голові.

— Та що це таке?—розгнівалася Надія й одкрила голову. Почала сонними очима вдивлятися в темряву.

— Он там біля вікна (це-ж напевне!) стоїть стіл на чотирьох рівних лапах. Та він-же ніколи не повернеться в машинку. Так само згорблений коло теплої груби стілець і тонконога сарна на етажерці...

Заснула.

В кімнаті тихо світало.

Десь недалеко над мурами завив гудок, як завжди дико, невблаганно, і розбудив Надію. Спросоння здалося, що в нього круті роги і біла цятка на лобі. Паща догори і—гу-у-у!—Надія й собі затягла в унісон—гу-у-у—звір!

Коли-б так довше гув, місто напевне збожеволіло-б. Але гудок хутко замовк і Надія заплющила очі, щоб трохи ще заснути. Не могла. Все підраховувала: ще чверть години лишилося, ще тринадцять хвилин, ще десять. Очі сами вже розплющувались, і треба було силою замикати їх.

— Черевики-ж не почистила! — згадала,— здрігнулася і встала на ноги.

Прибираючи в кімнаті, вона переглядала кращі уламки недавнього сну, створюючи собі тим хороший настрій. Виринула якась забута мелодія без слів. Слів не могла пригадати й співала в ніс, міцно стуливши вуста.

Поснідала й почала вдягатися.

— Сьогодні надворі вогко. Некрасиво ж буде, коли на коси осяде туман. Треба їх під капелюх. Так.

Замкнула за собою кімнату. Вийшла на вулицю. Ранок.

Надія любить ранок. Всі люди й речі здаються такими чистими, чіткими, виринувши з нічної пітьми. Навіть ці навалені в одному напрямку однакові будівлі з обох боків базарної вулиці здаються невдалим везерунком школяра. Хочеться тоді дихати, дивитися на все, і мимохіт зменшуються кроки.

Надія почувала себе дужою, бадьорою, і це все звязалося десь з учораши мі піднесенням. У весь минулий день увила вона. І така чітка, наче аж чужа її власна персона в тому дні, за столом. Недокінчена фраза на папері великими чорними літерами:

„Так. Я фахівець. Але я...“

— Коли-б захтіла, то й не пішла-б на працю,—продовжила тепер ту фразу. Просто аби вже закінчити її. Але в голові зараз-же покотилися уяви про безробіття, про голод і потягли відповідні асоціації з минулого.

Було-ж так: вона варила дикі нестиглі груші, що сипалися од вітру долу, з нестиглими стручками квасолі. Звичайно, не було хліба. Раз навіть...

— Та перенесла-ж я це все!—почала вже відбиватись од непрошеної Надія.

Наближалась до установи.

Великий коробчастий будинок, в п'ять рядів вікон догори, всіма рогами вперся в цемент— стояв,

— Ах, я-ж забула!

Аж тепер, глянувши на будинок, пригадала Надія про того негайногого папірця, що його треба було взяти додому і неодмінно закінчити. З тим папірцем сьогодні мають поїхати від установи до центру.

Згадавши це, вся заметушилась. Збільшила кроки до того, що треба було вже силою припиняти їх,—бо не годиться ж, справді, бігти вулицею,—і пильно дивилася в темне вікно установи.

Так, буває, дивиться на темний кущ калини той, хто серед бистрої ріки почує враз, що тоне. Він тоді вхопиться очима в кущ і теж боїться, щоб кущ не щез.

Надія дивилася у вікно.

Перед нею пролетіла якась дрібна пташина, несподівано хутко зломивши путьову лінію. Візник, підвівши батога, цвъохнув ним у дзвінкуму повітрі. Хтось пройшов до установи.

— А може ще встигну?—Ні, вже пізно,—пereбила щасливу думку.

— Вже пізно, пізно.—Дорікала вона собі, міцно тримаючись протилежної думки, і вже відривала ступні від білих сходів установи на верхній поверх.

Прийшла. Відшукала негайного папірця і спішно почала вицокувати рядки.

— Аж тепер кінча-аєте?—вдарило грубим голосом згори.

Глянула.

Над головою стояв секретар. Він уже помітив Надіїну працю і виставив наперед здивовану нижню губу.

— Ви-ж знаєте, що зараз їдуть до центру? Про це-ж вас повідомлено?

Надія схилила винувато голову над машиною і дрібно-дрібно зацокотіла. Чула з досадою, що пальці їй розбігаються на всі боки, липнуть до літер і затримують бажану хут-

кість. Літер не встигала помічати. Літер ніби не було за пальцями Боялася за помилки в папері:—Там сила помилок! Там, що не слово—помилка, що не літера—помилка, і ввесь папір—незрозуміла жахлива помилка. А тут над головою цей секретар.

— Будь ласка, будь ласка, я зараз усе за-кінчу!—Голосно сказала вона і глянула дотори.

Секретаря вже не було.

Може він зараз сидить собі над своїми паперами в кутку і зовсім не стежить за її роботою. А може вийшов. Напевне вийшов і в канцелярії його немає зовсім.

Надія тоді уважно почала стежити за чорними рядками, запевняючи себе, що там спереду вона помилок не зробила. А як і зробила, то одну, дві—незначних. Буває-ж.

— Це буде ваше щастя, коли кур'єр застане ще потяга. Лишилося десять хвилин до відходу.—Говорив секретар, коли Надія відносила йому закінченого папера.

Надія, як то буває з нею, коли схвилювана, вслухалася лише в тон секретаревої мови і вже за ним угадувала зміст. А тон був звичайний, як і всі канцелярські дні. Той тон взагалі не подобався Надії—тепер вона радо сприймала його. Бо чула з нього, що уникла зараз великої неприємності. Може не думати про неї. Навіть забути.

Сівши знову до машини не хтіла вже розбирати, що негайнє, а що може чекати. Друкувала все під-ряд. Все одно. Аби тяглися тільки кругом ритмічні спиралі, і вона сама, як на каруселях, крутилася з ними все з-права наліво, з-права наліво.

— Може-б ви мені видрукували ось цю заяву? — Перебив її „коняка“, показуючи свої непомірно великі жовті зуби, що ніяк не міг їх заховати від людей у коротких губах.

Надія лагідно хитнула йому головою на знак згоди — друкувала.

„Коняка“ підсунув плетене крісло. Сів.

— Тут небагато. Я вам продиктую, бо так написано, що певне не розберете.

— Добре.

Витягла закінченого аркуша й поклала ліворуч на купу.

— Вас уже вчора не було, коли зав оголосив наказа з центру про скорочення. Там у вітрині. Читали?

Надія вся з кріслом злегка відхитнувшись машини, помалу повернулась до „коняки“.

Той ніби зніяковів: схилив лису голову й став уважно розглядати форму четырьохкутного аркушу, що тримав його обома руками.

— Сьогодні ввечері адміністрація це вирішить і завтра вже буде відомо.

Надія зрозуміла все, що говорилося, і знову повернулася до роботи.

— Що вам друкувати? Диктуйте, будь ласка! — почула від себе чужий неприємний голос.

— До правління установи. Крапка. — Летіли до Надіїного вуха слова, ворушилися в горлі і потім чорні бігли по машині — кругом.

— Спасибі! — підвівся „коняка“.

Надія не зрозуміла спершу значення того стороннього слова. Але хутко відповіла — прошу! — майже без павзи.

Приходила до Надії ще Оля, її товаришка—друкарка із другої кімнати. Теж говорила про скорочення.

Надія розказала їй про сьогоднішній випадок із папірцем, зробивши з того неприємний висновок, що тепер її напевне скоротять. Дуже хтілося, навіть сподівалася, що Оля той висновок заперечить.

— Тепер мене напевне скоротять.—Гак закінчила вона й запитливо дивилась на товаришку.

— Ой, у мене теж не все гаразд! Мене теж, напевне, скоротять!—Спішно почала скаржитись Оля на своє непевне становище. Вона ніби боялася, що не встигне всього розказати, і перераховувала майже самі факти, що могли бути за і проти неї під час лихої години. Голос їй ламався, як голос розбитої шклянки, різко переходячи від сумного до безнадійно веселого. Потім Оля поскаржилася, що зовсім не може сьогодні працювати, і пішла.

Надія лишилася повна темних сподівань і нерухомих думок про небезпеку. Вона механічно виконувала свою роботу, не зупиняючись і на хвилину. Лише клапті зовнішніх вражень злегка кружляли перед нею.

— До кого це вона говорить?—Подумала про товаришку, зачувши з другої кімнати знайому мову з різкими переходами.

— До кого вона говорить?—Вдруге запитала себе, уважно дивлячись на чорні рядки і зовсім не цікавлячись відповіддю на те.

— До кого вона говорить? До кого вона говорить?—Повернула в ритм це питання й

відбивала його пальцями на машині аж до кінця праці.

Виходячи з установи, вона бачила всю свою роботу: на якому місці, в якій позі кожна літера, гайка, папірець, і слухала Олю, що йшла поруч.

Оля розповідала про смішну зелену сукню, що її господиня недавно собі пошила. Вона навіть показала, як господиня ступає в тій сукні, непомірно вузькій знизу. І сміялася більш, ніж треба було сміятись. Надія теж сміялась.

— Ну, завтра все побачимо. — Зіхнула Оля, закінчуючи розмову. Олі треба було звертати.

— Сьогодні-ж о шостій—комісія. До побачення.

Тепер одна, Надія знову пригадала свою пригоду з папірцем. Пригадала скорочення й уявила збори... Комісія. Он секретар. Він говорить, що Надію треба скоротити. Бо вона багато про себе думає (це він не раз уже про неї говорив) і не виконує своїх обов'язків, і не відвідує засідань місцевому, і...

Ще багато негарного говорить про неї секретар і сідає край столу, певний своєї перемоги.

Потім хтось інший. Зав говорить, що секретареві зауваження є—дрібниці, що Надія гарна друкарка, що її не треба скорочувати. А що сьогодні з папірцем завинила, то-ж випадок, і вона сама про те вже кається.

Голосують.

— Хто за?—Хто проти?

— Хто за?—Хто проти?

Розгойдуються голоси в один бік і другий.

Надія певна, що коли-б так зупинилась вона зараз—тут посеред вулиці, то й сама і все захиталось-би з нею разом у такт:

— Хто за?—Хто проти?

І хиталось-би без кінця.

Але Надія все йшла і не знала, що буде далі. А те, що вона не знала, що буде, на чому має зупинитись голосування, було дуже досадно їй. Вона знову розводила дискусії.

Лише, коли її господиня, товста Любов Географієвна (так вона сама себе називала і так усі звали її в тому будинкові) відчинила двері, Надія дискусії припинила. Вона сухо (сама помітила), як ніколи коротко привіталася до господині.

Пройшла до себе.

— Ви, здається, дверей за собою не замкнули!..

Вернулася і замкнула двері на всі замички.

Вечірній спокій кімнати заспокоїв Надію. Так, ніби вона забралася під тихий захист, і спокійно собі тепер може глянути навкруги.

— Спершу відпочину.

Сіла біля теплої груби і чула приємність відпочинку. Лише в голові не вгавав постійний енергійний рух. Але жадної думки Надія не впізнавала там, ба й не хотіла впізнавати. Не ворушилася. Тільки очі її, як очі штучної ляльки, що в ній попсовано всі пружини, довго не хтіли заплющуватись. Згодом замкнулися.

Але—тільки Надія звела очима—ввесь рух у голові повернувся в одно виразне, жахливе слово: „скорочення“, і спокій усієї кімнати

щез. Власне, той спокій видавався тепер за оману, ще прикрішу, ніж сама небезпека. Бо-ж Надія певне знала, що там голосують зараз:

— Хто за? — Хто проти?

— І на чому вони зупиняться? — Знову стало мучити її. Але німа кімната була повна тепер непрозорого, фальшивого спокою.

Надія взяла хустку і вийшла.

— Можна? — постукала вона до господині.

— Заходьте, заходьте! — обізвалась Любов Географієвна лисичим мелодійним голоском і здивовано глянула на постать Надії в дверях, — Надія заходила до неї лише, коли заносила плату.

Господиня, Любов Географієвна, вдова років за сорок, жінка якоїсь східної нації, з очима, що дугами черніли на лобі, і з чорними вусами на темному обличчі, займала дві кімнаті й кухню. В одній кімнаті вона сама мешкала, другу здавала Надії, а кухня була спільна. Надія акуратно платила їй щомісяця за кімнату.

— Можна у вас трохи посидіти? — запитала.

— Я дуже буду рада. Ви-ж ніколи до мене не завітаєте.

— А ви гарно вишиваєте. — Підійшла близче Надія і сказала так аби щось приємне сказати господині, бо узора, що та вишивала настиланням на полотні, не розглянула.

— Сідайте, — показала очима господиня на зелене крісло біля столу.

Надія сіла. Не знала, чого вона сюди прийшла і що має говорити. Хтілося б розповісти комусь про скорочення і про все, про все. Але-ж така байдужа, чужа ця людина, що

схилила голову над полотном і чекає. Вийти—пізно. Мовчати—важко.

Була неприємна хвилина. Але одна хвилина. Швидко обличчя Надії заснілося.

— Поворожіть мені, Любов Географієвно. Підвела вона голову.

— Ага-а! — протягla господиня. — Закохалися? — хитро подивилася на Надію.

— Поворожіть, поворожіть! — повторювала та, наче боялася, щоб не сталося чогось на перешкоді.

Любов Географієвна вже випросталась над столом і урочисто перетасовувала колоду. Обличчя їй помалу запалювалось, оживало. Чорні очі ще більше почорніли, побачивши крізь вікно в далині щось надто важливе,— не ворушилися. Ворожка наче забула, що в кімнаті є й Надія.

— Здійміть лівою рукою! — врешті сказала вона вбік, не одриваючи своїх, прикутих у далині очей.

Надія, дивлячись на ворожку, тихо як до святих речей, простягла ліву руку. Зняла чорний хрест. Ворожка глянула.

— Службовий дім, — мовила вона і враз накреслила кругом простори установи.

— Вам випадає тут якась неприємність. Чи недавно було, чи хутко буде, чи може й зараз є. Десь недалеко від вас.

Надія, не моргнувши оком, все дивилася на ворожку, слухала—рада, що й ще хтось знає про її життя. говорити про нього.

— У вас є вороги.

— Звичайно, секретар,— мовчки відповідає Надія.

— Вони все вас хочуть під'їсти.

— Вона, товариші, не виконує своїх обов'язків!—махає обома руками секретар!

— Та є у вас і друзі:—говорить далі ворожка—і підводиться з-за столу зав. Він зав.

— Але ви помиляєтесь, — перебиває ворожка.

— Той, кого ви вважаєте за ворога свого лю того, зичить вам від широго серця добра. Він навіть до вас із коханням

Надія зупинилася.

— Він середніх років, середнього зросту. Темний. Ніби темніший за вас.

Надія завжди вважала секретаря за брюнета. Але... він тепер поголився. А потім—брюнет і темнорусий одно. Мабуть одно.

— Ворог-же ваш лютий—молода русява жінка. Наче навіть товаришка вам. Ви її стережіться: вона криється від вас і хоче відбити.

Ворожка ще багато говорила про ворогів і про друзів. Та-ж розташовувала все відповідно до своїх уяв. Їй уже навіть здавалося, що то не ворожка говорить, а вона сама показує комусь картини із свого життя—такі цікаві й несподівані.

— Як же-ж воно закінчиться те все?— запитала, коли ворожка зупинилася, а їй ще хтілося говорити, хтілося сказати ще найголовніше.

— Зараз побачимо.

Розкидала ворожка на столі карти, переклада їх, ще склала й показала врешті Надії чотири тузи.

— Бачте? Ви щасливі. Все, що ви хочете, збудеться.

До ворожіння Надія хтіла поскаржитись комусь на свої неприємності, і почути бодай здогадку про те, що її не скоротять. А тепер (дивно!) і папірець і скорочення були для неї чимсь минулим, що стояло вже по-за нею.

Попереду-ж:—Ви щасливі! Все, що ви хотіте — збудеться.—І Надія не мала в тому сумніву, хоча й не знала зараз напевне, чого-б саме хотіла. Сяючи вона підвелася з крісла і стала дякувати ворожці.

— Я не знаю, чи ви вгадали те, що буде, чи ні, а про те, що є, ви все сказали так. Все так—от гляньте:

(Підвела руку щоб підрахувати).

— В установі, де я працюю, зараз скорочення. Це вам перша неприємність, що ви вгадали. Потім... та все чисто так!

Надія знову сіла в крісло, вгорнулася в хустку і стала розповідати ворожці про своє службове життя, що та—не відаючи його—вгадала. Про все розповідала, і про випадок з папірцем, і про скорочення, і про секретаря, про Олю, і про свою нудну роботу на машинці.

Спершу розказувала плавко, в'яжучи вільно одне до одного. Потім, дивлячись на ворожку, помітила, що обличчя її надвишиванням знову чуже і далеке. Ніби ворожка чекала тепер, що вона от-от після дурниць почне таки говорити що слід.

Надія стала пригадувати факти й деталі. Але ті факти, такі красномовні в житті, зараз, коли їх витягали як свідків, були безглазді, в'ялі, не мали межи собою жадного звязку. (Обличчя ворожки було однаково чуже). Тоді

почала вигадувати й оповідати, чого вже зовсім не було, щоб таки зворушити цю далеку людину, щоб побачити на чужому обличчі краплинку співчуття. Щоб хоч повернути ту ворожку, що недавно була тут над картами. Але обличчя перед нею було однаково німе. Язык Надії вже почав заплітатися, а голос набирав благальних тонів, як то буває з п'яними.

Ворожки вже не бачила, хоча й знала, що та однакова. Раптом, несподівано для себе, спинилася. Не цікавилася—на чому, і не хтіла більше говорити.

— Може я нічого й не говсрила?...

Ворожка зідхнула і підвела голову.—От таке-то,—мовила вона.

Це Надію підбадьорило і вона підвелася з крісла.

— Наговорила я вам сім мішків гречаної вовни.—Виразно. поволі проказала вона кругло окреслену приказку, милуючись на ту закінченість, хоча й відчувала всю недоречність такої фрази.

— Спасибі,—ще раз подякувала.

— Гроші я вам принесу,—ніяково додала і не дивилася більше на ворожку, щоб не побачити там образи.

Але Любов Географієвна з того й жила, що вишивала настиланням на полотні та ворожила. На її дверях навіть висіла табличка: „Вгадую, що було, що є і що буде“.

Тому вона тільки провела широкою рукою по світловому волоссі дівчини й поцілувала її в голову.

Надії видалася прикрою та ласка. Вона не зовсім поважала свою господиню, і тепер це

пригадала. Враз, як тільки вона те пригадала, все ворожіння стало перед нею, як найдурніше безглуздя. А спогад про те, що вона розповідала про своє життя й намагалася викликати на цьому зашкарублому обличчі співчуття, поклав на Надіїне обличчя червоні тіні.

— Спасибі,—ледве вимовила вона і, вже не зупиняючись, пішла до дверей.

Досада її хутко минула, і сидячи в себе знову біля груби вона перебирала різні роботи, що ними можна було-б заповнити порожнечу, що почала відчуватися навколо.

— Можна-б читати, шити, писати листи, або-що.

Але не бралась ні до чого. Прислухалася до звуків піяніна із сусідньої кімнати. Хтось довго вигравав гами. Потім окремі звуки стали складатися в музику. Надія впізнавала в ній щось надто знайоме й близьке.

— Невже Ліст?

Причайла дихання й відкрила рота. Весь світ її зараз зосередився в чеканні нової мелодії.

— Лі-іст! — впізнала Надія і тихенько взяла кілька нот, хитаючи в такт гіловою.

Широкі різноманітні тони були так само спокійні, як вечір, човен зверху рожевої води в річці й латаття. Сила латаття кругом.

Надія перестала співати. Вона в лататті чомусь відчула зараз щось непереможно велике, ні від чого на світі незалежне, найважливіше, чого до цього часу вона не знала.

— Дурниці, все дурниці! — Кинула геть від себе і скорочення, і папірці, і ворожку.

— Ах, які це все дурниці!

Дивилася вже лише на латаття, і хті з плакати. Чи за минулим, чи за майбутнім, чи ще за тим, чого й сама не знала, а знало лише латаття Дрімала.

— І чого воно схилило у вечірню воду білі маківки?

Дрімаючи клюнула головою. Підвела її— знову клюнула.

Це неприємно, коли сонна голова скотиться й лежить долі. Тому Надія, хоча й дуже не хтіла порушувати музики, повернулася таки боком і схилила голову на спинку стільця. Так було хороше і зручно.

Але тільки-но почула, що так їй добре, десь ударило тривогу про небезпеку. Про щось таке, чого ніяк не можна забувати, і не можна тому так зручно зараз сидіти тут на стільці.

Музики вже не було.

Хтіла вгадати, про що тривога і чого це не можна забувати.

Але пройдисвіт-сон, як катеринщик, розшатував уже навколо свої химери і переконав Надію, що це і є те саме найважливіше, чого не можна забувати.

Вранці на праці Надія першого зустріла „коняку“. Він учора теж був на засіданні комісії. Запитала його про скорочення, злегка зашарівшишь на виду.

— Та хіба-ж вас могли скоротити? Он Олю, вашу товаришку, скоротили пішла плачуши до зава. Та ще трьох співробітників з крамобігу і двох друкарок теж скоротили. А вас хіба скоротять?

Зовсім не дивувалася з того, що чула. Так наче вона й знала. Скинула капелюха, ви-

терла з машинки порох і, цілком володіючи довгими пальцями, взялася до роботи. Глянула й зустрілася очима з секретарем. Привіталися, як добрі приятелі.

Надії прийшло в голову чудне, що може й справді секретар не ворог їй, може він справді хороша людина і вчора врятував її від скорочення.

Почула можливість ніжного почуття до секретаря. І коли потім після праці він оголосив про збори місцевому—що мають зараз відбутися, закинувши їй, що не читає оголошені—Надія кокетуючи всміхнулася до нього. Секретар до неї теж усміхнувся.

— Я знаєте, я вчора вас одстоював.—Дивився в обличчя.

Надія й сама про те вже знала і рівно, як узагалі вимовляють це слово, сказала коротке „спасибі“. Вона зовсім не почувала потреби дякувати секретареві.

Прийшла на збори, коли вже всі були там і за столом сиділа президія. Секретар був за доповідача.

— Товариші!

Приклад він руку до грудей і гукнув на всю кімнату рівним, як залізний дріт, голосом, що його Надія ніколи ще не чула від секретаря, ось уже кілька років працюючи з ним в одній кімнаті.

Товариші!

Всі мовчки дивились на секретаря.

— Ви знаєте, що зараз на VI з'їзді РКП гостро стоїть питання про членів профспілок, що не відвідують зібрань, не беруть активної участі в громадському житті, уникають гро-

мадської нагрузки, то-що. Ви знаєте, товариші, що є думка викидати таких членів з спілок і тов. Томський з цього приводу каже.

Вимовляючи ім'я Томського і його слова, обличчя секретареві зовсім витяглося, рот зробився трубою, і голос вилітав відтіля густий, як із хорошого гучномовця. Рука секретарева одірвалась уже від грудей і мірно відбивала слово за словом, що їх тов. Томський сказав на VI з'їзді РКП з приводу т. т., що не відвідують зібрань й уникають громадської нагрузки.

Надія чула, як ті слова били мірно її по голові і голова хилилася долу. Підвела її, набралася сміливості і глянула на авдиторію. Побачила, що всі почують те саме—заспокойлась. Навіть стала стежити за секретарем, що такий чудний був зараз.

— А що, якби так (тільки не вона, ні, а хтось), щоб так потихеньку підійти, схаменути його і посадовити. Він напевне тоді став-би знову звичайним собі секретарем що його Надія давно вже знає. Може він навіть хороша людина?

— Бо профспілка — це підготовна школа до комунізму, товариші, бо вона виховує маси, бо вона...

І Надія з цим згодна. Те-ж саме в червоних членських книжечках давно вже понаписувано. Всі про це знають. Всі згодні, що це так. Але чому він говорить таким диким несвоїм голосом? Чому він так говорить?

Не могла додуматись.

Секретар закінчив. Хтось посередині не стримав радості й заплескав. Потім засоро-

мився й замовк. Секретар витирає хусткою лоба.

— Я гадаю, товариші, що заперечувати такої думки ніхто не буде? — говорив з-за столу уже голова зборів.

— Прошу виставляти кандидатури.

Надія чула і своє прізвище серед інших. Але незручно було запитувати — куди. До того-ж у неї заболіла голова.

* * * * *

— Так-що, товаришко Надіє, ви член культкомісії. Вітаю. Тепер пишіть до стінгазети,—говорив секретар, коли виходили після зборів із місцевому.

— Я-ж віршів не складаю,—лукаво відповіла Надія, ховаючись за сумний тон. Вона пригадала секретареву поезію.

— Ну, то хоч діописа.

Збив на бік секретар кепі—взяв гордовиту позу.

— А як вам подобаються сьогоднішні збори?

— Нічого. Ви дуже гучно можете говорити. Я цього ще не знала.

— Вам подобається?

— Мені боліла голова—не все чула.

— Шкода, шкода. Ви-ж член культкомісії. Я можу вам дати перечитати свою доповідь. Або краще—ви її завтра видрукуєте. Добре? Взагалі, нам тепер треба взятися до громадської роботи, бо он товариш Ленін каже...

Секретар пригадав цитату з Леніна. Потім із Бухарина, Троцького. Говорив не запинаючись.

Надія, поглядаючи вбік, думала що можна було-б зараз звернути в якусь вулицю або зайти до „Ларка“. Але недавно вона вже так була зробила — не хтіла повторювати. Тому терпляче чекала кінця. Сподівалася, що секретар урешті сам зверне, помітивши її неуважність.

А секретар за цитатами й забув, що йому вже треба давно було звертати. Він вів із собою діалог: ставив питання і сам відповідав на них, розмахуючи короткими руками.

— Ви думаете, що т. Петровський не знає, коли говорить так про це? Прекрасно знає. А чому він так говорить? Га? Як ви думаете? Чому? Та тому, що він знає, що тов. Ленін каже...

— От я вже і вдома,—зупинилась Надія.

Секретар теж зупинився—оглянув будинок згори донизу. Потім провів правою рукою по чолі і простягнув її до Надії.

— Не забувайте-ж, що ви член культкомісії.

Сказав наостанку. і пішов.

— Ну! Цього ворожка не вгадала. Ніколи я не любитиму секретаря.

Вирішила, не почуваючи від того ні радості, ні печали. Лише чомусь все її канцелярське життя не уявилось навіть. а відчулось зараз, як непомірний безглуздий тягар.

— Треба неодмінно подумати.—Як завжди в таких випадках, говорила собі. I, як завжди, не мала на чому зупинитися, як завжди, потяглися знайомі дні, роки. Такі однакові всі, що й не розібрati, які минулі з них, а які майбутні.

Надія зупинилася. Сходи нагору кінчались перед нею тупою площею. Не помітивши того, забралася на два поверхи вище свого мешкання.

— Гава! — кинула собі. Розгнівано повернулася — почала спускатися вниз.

— Та живуть-же якось люди! — продовжувала знову своєї. — Ще й мають посаду за велике щастя. Пишаються нею. Або Оля... Бідна Оля! Чого вона тепер без посади варта?

Стояла вже перед дверима з табличкою:

„Вгадую що було, що є і що буде“.

— Ви щасливі! — посміхнулась до неї табличка.

— Це я сьогодні знову стомилася, — ніби виправдовувалась уже перед ким Надія, підволячи важку руку до дзвінка.

НАТАЛЯ

Впакувалась.

У вухах їй ще дзвеніло:

— Там сами за себе бандити. Там кісток ваших укупі не залишиться. Не їдьте! — Говорив офіцер Деникінської армії, що за тодішніми законами доживала останні дні своєї короткої влади в цій місцевості.

— Не вірте. — Пошепки заперечив те місцевий учитель, що теж був при цій нагоді в установі. — Там смирні люди і, будьте певні, вас гарно приймуть.

Ще хтось і ще говорили про село — робили зауваження, давали поради. Кожен із власної думки.

Вона слухала, автоматом повертаючись від одного порадника до другого, й міняла обличчя в тон тому, що чула.

Суперечність тих зауважень розбивала в ній віру до кожного зокрема. Але, справді, ті люди могли образитись, коли-б помітили до себе неувагу, і може залишили-б про неї неправдиву уяву, як про легковажну дівчину. Тому слухала. Робила навіть короткі запитання, механічно вихоплюючи їх із чудних

слів, що десь фарбами просочувались до власних уяв про село, куди має поїхати вона за вчительку.

Заяву про посаду подала давно і, хоча не переставала щодня навідуватись до установи, за який час втратила зовсім віру, що її кудись призначать.

Перші дні, щоб запобігти невдачі, позбавити її значення, говорила собі йдучи за відповідлю:

— Не сьогодні, то завтра. Я дійду свого!

Згодом видалося, що коли-б вона не така була дуже певна, давно збулося б сподіване.

Тоді, поспішаючи дорогою, збивала себе з усіх сил повторюючи:

— Та! Можна було-б і зовсім не йти. Все єдно нічого не буде. Ні-чого!

І одверталася від того „нічого“, що вмить грозило повернутися в радість або печаль.

Коли й так не виходило, не знала вже, що далі діяти, що робити. Вернутися до виш'у чи дійти свого.

— Хіба-ж таки не можна дістати папера? Або просто: поїхати на село без призначення... — Міркувала.

Та ще не вибрала нічого. Розгублено дивилася, зайшовши до канцелярії. Не хтіла вже службовця й запитувати про свою справу. Коли він сам:

— Хочете поїхати в Тальне? Туди просять учителя.

Так сказав їй сьогодні службовець. Несподівано, враз: „Туди просять учителя!“

Наталя ще раз спинила очі на папері, що розгорнутий лежав перед нею на столі:

„Громадянку Наталію В. призначено в село Тальне за“...

На цьому обірвала рядки й, обвівші очима круглу фіялкову печатку навкруги, закінчила тим цикль думок про призначення. Перейшла тепер до речей, що їх спаковувала:

Незаграба-ж! Ніяк не слухають. І кожі намагається зайняти собі найкраще місце. Або ця коробка—хіба їй не можна бути десь у пристроці, щоб дати місце іншим важливішим речам?

Речі влітали й вилітали з корзини, то з тихим шелестом, то з дзвоном.

— Не візьму зовсім нічого, коли так! — Загрожувала комусь Наталя, не кидаючи роботи. І тому, що вона гнівалась на речі, перед нею стало, уявилося:

Треба їхати. І речі все їй перешкоджають, важкі сорокопуди! Вона бере пакунок, щоб класти вже на підводу,—і враз усе відтіля вискачує, розсипається долі. Розкочується геть по дорозі. Стоїть візник поодаль з батогом. Відмовляється везти її з такими речами. Юрба збілася навколо. Сміються.

— Ах, ці речі!

З силою стала обома колінами на пакунок і туто затягla ремінці.

Все було вже спаковано.

Глянула на кімнату. Спорожнявіла вона не впізнавала Наталі і причаївшись чатувала на кожний її рух, готова галасувати з найтихішого кроку, з найменшого звуку. Як хвора. Од вікна побігла десь рясна слива, а долі речі... Смирні, печальні.

— Взявира поїдемо.

Подобрішала Наталя і погладила найближчого пакунка рукою. Пішла шукати візника.

— Взавтра — Далі нічого не думала. Воно повисло перед нею, як бува сонце крізь темне скло під час своєї міни. — На нього можна лише дивитися й чекати.— Взавтра.

Минула ніч. Якась із бурями, дощами. Ранок був кволий—ніяк не міг підвестись і повз по землі аж до заходу. Кілька разів намагався падати дощ.

Візник монотонно тягнув одної:— Но-о,— додаючи ліричних прикрас і побажань погоді й коневі, що знати лише: ставити й виймати з болота свої чотири волохаті нозі.

Дорога вузька, брудна, так поволі тяглася із перспективи, що дивитися на неї було боляче. Наталя жадібно хваталася очима за дерево й кущі при дорозі, що порушували гнітуючу безмежність і були єдиними ознаками руху. Бо вони зелені, спершу з'являлися перед очима віддалік, потім наблизалися, поволі натягуючи дугу праворуч або ліворуч, і відходили. З'являлися інші.

Дерева в лісі, в саду—взагалі вкупі — подібні одне до одного. То просто дерева. Красиві. Ці- ж, що шумлять далиною, зовсім інакші.

Одні легкі, граціозні, повні яснозеленого сміху, манять покрутитися з ними на просторі. Круг них в'ються птахи. Щебечуть. Жаль, що вони минають.

Другі—темні, похмурі. Здрігаються й напоняють жах. Не той жах, що охопить істоту

й жене її геть, не даючи озирнутись. Ні... Цей жах, коли знаєш, що втікти не можна і тікати нема куди. Можна лише так похмуро сидіти під чорним деревом і вічно шуміти...

Але всі вони минають, хто в той бік, хто в той, і тягнеться серед простору дорога.

Наталі чомусь стало жаль себе, загублену в цій безмежності: може й справді візник довезе до села самі речі, а вона так і зникне. І куди вони доїдуть?..

Пішов дужкий дощ Наталя нап'яла на себе ковдру, пальто — все, що було під руками. Візник теж напнувся кересю і став схожий на велику копицю, що застувала Наталі світ. Це викликало в ній гостре почуття, що межувало з гнівом:

— Нащо це одоробало перед очима, і кінь, і брудна безглазда дорога?

Протестуючи так, вона заплющила очі, щоб не бачити того.

Помалу дорога і тупе тупотіння коня перестали відчуватися їй. Навіть не чула дощу, що пробився таки крізь усі перешкоди. Натомість з'явилася легка лихоманка з летучими мінливими картинами. Зверталася вже лише до тих примар, тримаючись за якусь власну точку, що до неї простували, і почувала себе гаразд.

— Тпр-р! — закінчив своїм звичаєм візник, і спинився.

Наталя відкрила очі. Потім хутко знову закрила їх і стала вже когось благати:

— Хіба ж не можна, щоб хороша була дорога? Хоч-би цей раз. Один цей раз? І чому він так на мене глянув?..

— Так і знай,—перебив її візник, — що коли вже панна та похвалить тобі коня, не їдь у дорогу. Понесло-ж! Но-о...

Рушили.

Наталя похвалила була візникового коня, щоб зробити хазяїнові приємне. Вона зовсім тоді не гадала, що обов'яже людину чимось надмірним. Аж тепер відчула те з візникового протесту і, винувата, збилася в клубок, щоб зайняти яко-мога менше місця. Щоб зовсім нічого не важити.

Смеркало.

Західнім вітром донесло паході „кирпичевого“ диму і страв. Наталя стала шукати очима навколо ще й зорових ознак села. Гавкання псів, скрадене простором, приємно докочувалось уха.

— Хутко вже будемо в селі.—Радо зауважив візник, обертаючись до неї і хльоснув батогом праворуч.

Кінь бадьоро підводив голову, ворушив сторожкими вухами—міркував.

Наталя ожила. Вона вдячна була візникові за привітне слово: — А, бачте, доїхали! То все були дурниці. Вже ж доїхали.

— Вже доїхали?—вголос запитала вона, стримуючи якісь поривання, пригнічені дорохою, що всі ожили тепер і намагалися вирватись одним суцільним викриком.

Витягши голову, жадібно вбирала жовті хисткі вогні, розкидані спереду без жадної симетрії.

— Хто їде? Стій!—Зупинило їх, коли в'їхали у вузьку, вибиту дощами вулицю.

— Свої,—відповів непевно візник.

— Повста-анці. — пошепки закінчив, і голос йому постелився долі, як на погоду дим.

Їх оточила юрба, тому лише помітна, що була темніша за темряву, виступала фантастичними фігурами, гомоніла.

— Бандити. — Пригадала Наталя. І тому, що вона була на возі, що був візник і відчувалися навколо люди, її можливий страх повернуло у велике зацікавлення. Досадно було на темряву, що застувала все. Лише голосами була змога обмінюватись. Насторожилася.

— Документи! — Звернувся до візника темний голос, що передав уздечку спиненого коня до інших рук і підійшов до возу.

— Я їду... Я везу ось їх. — Повернувся візник до Наталі.

Та скинула з себе вогку ковдру, підвела-ся навколішки. Почувала присутність великої якоїсь сили, що вогкість і холод лише збільшували її. Почала тихим, повним стриманої міци, голосом:

— Мене призначено до вас за вчительку. Вчитиму ваших дітей, щоб їм краще жилося. Ми-ж тепер вільні. Наша дорога...

Голос їй став підійматися, надходили все нові слова. Пильна увага темної юрби, щільно-оточивши її, теж не мала вже спину — підіймалася. Вона чула те. Чула, як не витримував хто, бухав долу невиразним, ще незмістовним словом. Чуйне вухо може вловило-б збоку в тих словах ще й п'яні нотки від алкоголя.

Наталя говорила. Говорила про український народ, пригнічений віками і вільний тे-

пер. Про велике майбутнє, що належить йому, і як дружньо вони, вільні тепер, підуть до того.

— Нам лиш освіти не хватає, і ми її здобудемо!—Закінчила вона свою коротку палку промову.

Впала глибока тиша, колом об'єднуючи всіх.

— Це добре, що ми вас діждалисъ, — врешті озвався молодаий повільний голос. Чути було—він не підіймався вкупі з іншими, не бухав долу. Лише уважно слухав. Тому Наталі видалося, що всім було трохи ніяко-во.—Добре, що темно.

— Школу ми вже полагодили. Але-ж ви з дороги...

— Я змокла, — перехопила йому думку Наталя, щоб поластитись.—Коли-б так погрі-тись де?—збилася вона в клубок.

— То-ж я й кажу. Індрію Гавrilовичу, можна-б до вас нашу вчительку?

Голос погодився.

— Звертайте за цим хлопцем до Дідука. А ми на варті. Прощавайте!

— Прощавайте! — відповіла щасним голосом Наталя.

— Що-ж це за варта? — запитала вона хлопця, що показував дорогу.

„Що це за чудо“—кращою формою було-б для її питання. Тому не слухала відповіди. Хіба що пояснить їй та варта? І як це все дивно: дорога, зустріч, невідомі якісь люди...

Хата, осяяна піччю, була ласкова, тішила око чепурною барвистістю. Господиня, для годиться, порушувала тишу, звертаючись то

до Наталі, то до малої дочки. Частіш до дочки, загадуючи їй роботу.

Потім—затупотіло в сінях: витирали боловото з ніг. Увагу з хати звернуло до дверей. Відчинилися. Увійшло два чоловіки, високі, міцні. Один був господар.

— Це наш отаман сьогодні.

Жартома, як про молодшого, звернувся від до Наталі, показуючи на красивого юна-ка що чіпляв на гака в різьбленому склово-кові свою чорну шапку.—Невже це він говорив там з нею, чув, як вона говорила?

— Сідайте, Михайле, в нашій хаті,—продовжував господар.

За столом він почав скаржитись на наш час, що вдень і вночі треба вартувати на селі.

— Чи так і в місті у вас?—звернувся до Наталі.

Та, розповідаючи про місто, якось непомітно й хутко перейшла до себе. Потім до того, що тут має робити.

З голови їй усе не виходила зустріч. Наче й досі навколо вилася та увага невідомих людей. Чи з бажання повернути приємне, чи з іншої якої причини, Наталя слово-в-слово стала вголос повторювати говорене. Та відчула з того саму неприємність і, дійшовши лише до великої одарованості українського народу, звернула мерщій на пісню, що він створив, що з неї ввесь світ тішиться.

І замовкла. Бо налили чарки сивим, як ранішній дим, і одну поставили перед Наталею.

Обвела всіх очима—ніхто не відповів.

— За школу!—підніс чарку Михайло--випив.

Усі поспішили йому вслід і звернули потім очі на Наталину чарку. Та і собі глянула на неї й подумала про своє становище. Поки-що зрозуміла: ці люди хочуть, щоб вона випила з ними самогону. Так? Ні—вона не п'є. Значить правда, що п'ють самогон?—Раділа, як радіють, коли знаходять що сподіване або знайоме.

— З дороги треба випити... — боязко почав господар.

— За школу!—повторив Михайло в Наталин бік.

— Я?—дивувалась та. Спасибі. Я не п'ю. Ніколи не п'ю. Не силуйте мене, будь ласка.

— Хіба ж вони питимуть, що ми п'ємо?—Заступилася ніби господиня.

— Ось я наливки принесу,—додала вона. Бо не годиться-ж сидіти, коли всі п'ють за столом.

Наталя чула, що то правда. Їй теж не хтілося бути окремою, тому поспішила випити свою порцію вишнівки. Від того всі заспокоїлись ніби, і радий господар став розважати гостей. Він розповів, як недавно приїздив один шалихвіст із міста, всовішував селян не курити гонки, і як старий Хрисань зрізав його:

— Хіба то піяцтво, як я вип'ю з гостями чарку? Ви там у себе не гонку п'єте, а вина всякі дорогі. Ще й не вдома, ще й чорт-зна з ким!

Хазяїн передавав власні слова Хрисаневі. Лише кінець, де той вилася, він замінив натяком

Наталя зрозуміла: те відоме всім говорилося зараз для неї. Чекають відповіди.

Червона, вона безпорадно усміхалася на всі боки, не маючи де зупинитися. Сила думок, заперечуючи одна одну, рвалася.

— Мені здається — пити шкідливо... для здоров'я.—Лише зауважила вона якусь шаблонову фразу, і зараз-же від усіх мовчки відповіла собі:

— Так говорив і той шалиган з міста.

Щоб запобігти можливості такої відповіди, вона повернулася до хазяйської дочки і стала тихо на мигах кликати її до себе:

— Іди сюди, Марійко.

— Ба, не Марійка, — заховалася та в длоні.

— То Настуня.

— Ба ні, ба ні... — Заперечувала дівчина наперед усі імена, що їх перебирала Наталя. На останньому якось непевно зупинилася.—Чекала.

Галя? Іди сюди, Галю.

— Іди-ж бо!

Озвалася мати і Галя підійшла. Глянула у вічі Наталі — знову сховала голову. Наталя перебирала пальцями золотаві кучерявки їй.

— А Галя буде вчитися. Підемо взавтра до школи, Галю! — гукнув Михайло.

Дівчина мовчала. Всі мовчали. Наталя сторожко зупинилася.

Потім, дивлячись на Галю, вона несвідомо десь почула безмежну заздрість до цеї дівчини, і до всіх, що так звичайно кажуть: „Вип'ємо“, і весело п'ють самогон.

Але то була мить, що її й не вловити.

Галя піднесла чарку—хутко випила. Потім поставила її край столу, кинулася геть закашлявши́сь. Чарка—за нею вслід, і розбилася долі на маленькі шматочки.

Всі сполосилися. Чути було—коло печі господиня вчила Галині руки. Наталя, винувата, не знала куди дітися.

А за столом хутко поверталися до попеднього:

— Це добре, коли чарки б'ються. Вип'ємо ще за все добре.

Наталя не пила вже й наливки. На неї напали ніби лінощі.

Довго потім схлипувала на печі Галя, а мати все повчала її. Далі замовкли.

Наталя під темним кожухом, що не перевставав пахнути вівцями, прокидалася за кожною хвилиною свого сну. Все навколо неї рушилось, розбивалося.

— Дайте, я теж питиму, дайте!... Самогон?—дивувалася вона на якусь мару, і прокидалася.

У Наталиній шкільній кімнаті весело—ясно і просторо. Просторо кругом! І сама вона молода, повна завзяття, стойте ось серед кімнати. Має почати тут нове, справжнє життя.

Тільки-що відбулася шкільна рада. Навчання почнуть аж за два тижні

Дарма. За той час вона встигне орієнтуватися. Бо все, що зустріла тут, зовсім не схоже на те, що уявлялося. Все зовсім інакше!

Вчорашня зустріч... (Усмішка посадовила Наталю на табуретку). Добре, що було темно. Бо вона справді була смішна. Не чекала від себе такої промови. Михайло, бач: — За школу! — А Галя теж п'є... нічого, нічого. Тим краще, що так виразно стають негативні риси. Вона певніше знатиме, що робити.

— Скільки тут роботи! — Робила зажурене обличчя, приборкуючи в собі ту радість, що видавалася їй легковажною. Бо хто-ж радіє, маючи перед собою таку серйозну працю? На шкільній раді теж мусіла стимувати себе.

— Що за дурна натура? — Підвела.

Видно було, таки не подобається їй та особа, що радіє там, де треба серйозної уваги й праці.

— Так.

Спершу заведе вона собі ноп, як це намітила ще в місті. Там, за нопом, вони з Соною зберігали собі дві вільні годині...

— Треба написати Соні, що я тут. От здивується! Вона теж хтіла-б цього. Що-ж? Хай приїздить — будемо вдвох... У кожному разі Соня могла-б працювати в сусідньому селі. Ого! — тут кожне село потрібує до десятка культурних робітників. Місце буде.

Тільки тут вона працюватиме одна. Справиться! Ще й як. Зараз складе собі плана.

Присунула табуретку до столу. Ще раз перекрутила її, сперши на одну ніжку — така неповоротка.

Спершу накреслила чернетку, потім на чистому папері виписала:

НОП

ПРАЦЯ	ГОДИНИ
1) Вставати	6.
2) Прибиратися	до 7.
3) Готувати снідання, снідати . . .	до 8.
4) Складати уроки	до 9.
5)
і т. ін. і т. д.	

З обідом зовсім до шостої. Від шостої до десятої — чотири вільні години!

— Що захочу, те й робитиму.

Держачи перед собою обома руками аркуша за вуха, вона приміряла його до стіни. Так, щоб із портретом Шевченка над столом він творив косу діягоналю. І приколола його там двома кнопками.

З того боку глянула — гаразд, з того — теж гаразд. Стоячи посередині, вона дуже захтіла, щоб ті розграфлені дні та пройшли тут перед нею зразу в мить.

— Які вони всі загнуздані!

Поволі ноп зник — перед очима в Наталі село. Майдан розбився навхрест дорогами. Рядами хати, сади. Снують скрізь люди великі й малі. Їхні квадратні постаті нагадують невпинну тяжку роботу, вічні будні. Так наче ніколи не може й думки тут бути позбутися праці з доброї волі, бути її володарем.

— Та можуть-же вони завести собі ноп!

Аж зробила рух до дверей Наталя. Потім знову сіла до столу, вже обмірковуючи:

З цього й почати громадську роботу. Тільки з цього. Скажемо: встає селянин о шостій, іде до скотини чи там до чого. Гос-

подіння готує сніданок. У вісім снідають. Далі... Та вони сами краще знають, що за чим. Головне—принцип. А як вони радітимуть з такої думки! Її теж поважатимуть: „От учителька!“—хіба й не правда?.. Отже—в неділю лекція. В цю-ж неділю, позавтра.

Підготуватися встигне. Прослухала-ж курс у професора Н. Вони з Сонею другого-ж дня по лекції стали організовувати свій час.

— Треба написати Соні. Бо, справді, наче втікла, нічого не сказавши. Тепер-же вона не одговорюватиме...

„Любе Сонечко!“ (Почала. Потім трохи постояла, набираючи відповідного поважного тону).

„Я вирішила кинути навчання у виші і й піти працювати на село. Ти не уявляєш собі, як зараз село потрібує освіти. І я певна, що коли-б так усі, замість учитись у вищих школах і писати голосні плакати, стали до праці, то вищі школи незабаром були-б на на селах. Так і буде колись. А поки-що— початкова школа.

„Скажу тобі, що на саму школу я не дуже покладаюся. Без громадської праці, школа своїм повільним темпом ніколи не здвигне село з місця. Селяни й сами кажуть, що за два роки по навчанні всю шкільну науку во-дою зносить. Тому шлють до школи дітей, аби не зводили верхів з хати. Хлопців зде-більшого.

„Отже—без громадської праці, школа — ніщо. Майже ніщо. Свою громадську роботу я хочу почати з нопу. Пригадуєш, як ми...“ і т. ин. і т. ин.

Згадувала ще про зустріч і нових своїх знайомих. Всі вони були хороші, а хиби їхні цікаві. Попросила товаришку листуватися з нею і тим закінчила листа.

Була п'ята година. За нопом треба було вже пообідати, а вона ще й не розводила примуса! Та й не варитиме сьогодні. Хіба мало зробила: кімнату впорядкувала, раду відбула, нопа складала...

— Гм! На сьогодні досить.

Наталя схопилася від сліпучого проміння, що впав їй на сонне обличчя, і ще німа легко перекрутилась кілька разів по кімнаті в сяйві трьох вікон. Скрізь був ранок.

— Хіба це я на сьогодні складала ноп? — Ніби скидала вона якусь облуду, поспішаючи за царину.

На межі стала:

Скошене поле низько зеленіло. За зеленим шаром гойдався голубий туман по коліна. А далі прозорий простір, готовий заграти всіма кольорами в гранях, коли-б так найтихший вітер погойднув його. А то —тиша. Збоку ліворуч, невисоко землі повисла велика сонячна пляма. Переливається. Навпросто єдина хмаринка, рожева з країв, на очах тане. Як Наталя не придивлялася, пришпилуючи її очима, вона таки зникла. Назавжди.

Йшла.

Долі узором плелися фіялкові тіні від нескошених рослин на межі, а на полях копи зридка кидали глибоко брунатні шпилі, переломлюючи їх крізь туман.

Ні про що не думала. Радість небувала охопила її.

— Світе тихий! — зверталася кругом.

— І хто то скаже, що неправда цей простір?

Разом з навколошнім відчувала якось дивно й себе. Ніколи ще до цього не мала такого чіткого самовідчуття. Щоб назавсігди залишити те при собі, вона уявила тут себе у майбутньому, і свою роботу. Не входячи в деталі, не називаючи речей, ще раз обвела ту уяву очима навколо, ніби огортаючи її почуттям непереможного простору.

Повна тихої задуми поверталася Наталя до села. В яри стягло туман, і день наблизився до шаблону — низ і гора. Ранку вже не було.

Шкільний сторож привітав її зі святом. Тоді лише помітила, що дзвонять і той дзвін вона ще на полі чула.

— Спасибі. А яке свято сьогодні?

— Іллі-ж. Осінь. Після Іллі вже не ходять у брилі — минуло літечко.

Оте „минуло“ — воно не питаючи може розташувати навколо журу: упаде листя, ранку не буде...

Наталя порвала розмову зі сторожем, пішла до кімнати і стала готувати сніданок.

Поволі вранішній настрій знову вернувся до неї.

— І я тут працюватиму з цими людьми?

Які вони — Дідушка, Михайло, Гая і всі...

Видалося, що коли-б тепер вона їх бачила, то розуміла-б зовсім інакше, ніж учора, по-завчора. Тепер була-б з ними... Буде з ними, і всі разом дружньо працюватимуть.

Хоча й поспішала з варевом, але воно затяглося майже на годину проти звичайного.

— Лекція? Узавтра-ж від шостої (вона навіть, як сьогодні, може й раніш устати) до дванадцятої є час. І матеріял є. Лише розташувати. — Міркувала вона, йдучи після снідання до Дідучки.

Дорогою зустрічала кількох жінок і чоловіків. Всі віталися до неї—видно, вже знали, що це нова вчителька. Молодиці пройшовши зупинялися, дивилися вслід їй з-під руки. Йнколи й Наталя озиралася—зустрічала навпроти себе обличчя. Тоді, піймавши одну одну на цікавості, обидві ніяково всміхалися про себе й рішуче повертали кожна в свій бік. Розходились.

Дідушка прийняла Наталю привітно й чено. Запросила в садок. Там Галя виспівувала на вишні пісень.

— Багато нарвала? Все співаєш.

Галя, побачивши чужих, засоромилася. Затушовуючи те, що співала, стала, ображена ніби, доводити матері, що вона все рвала і рвала.

— Вже у відрі он подивіться—скільки. Вже дві вишні обірвала.

Наталя, сказавши дівчині кілька ласкавих слів,—що вона за ці два дні виросла, то-що, прихилила гілляку і стала рвати ягоди. Господиня сперечалася, що гостям не годиться робити. А коли Наталя запевнила її, що це не робота, тільки іграшка, та заспокоїлась і перейшла до іншої мови. Вона розповідала вже про своє хазяйство, вкладаючи в тон, як видалося Наталі, більше любови й близкості

до нього, ніж того вимагав обов'язок госпо-
дині. Про свиней, наприклад, як про дітей
скаржилася, що вони не хочуть сидіти у хлі-
ві, а капосна Галя не наглядає за ними, як
випустить. Ще про овець, про корову і про
поле:

— Так аж-аж треба було-б з понеділка
піти до ярини, та не звезли озимої. Стіжка
не вивершили. Піде дощ—геть затече.

Наталя знала, чому не пішли сьогодні
робити.—Але хіба й возити гріх на Іллі?—
Запитала.

— Хто його зна. В Журівці штунда звіз
був толокою на Іллі, та й спалило йому гро-
мом. Він і каже: „То лектрика“, — так, мов,
трапилось. Другого року теж звіз, знову спа-
лило. То вже зрікся робити в цей день. А
хто його зна, чи гріх чи ні?

За тим байдужим тоном оповідання чу-
лася така непереможна сила фактів, що вір
не вір, а мусиш визнати їх.

Наталя хтіла вірити, як ця жінка, і вона
широ почала у відповідь:

— Хоч я народилася на селі, але потім моя
мати вдова перевезла мене десяти років до
міста. Там вона шила сукні, блузки і вчила
мене. Коли померла, я була вже доросла.
Заробляла і вчилася далі. До цього року я
все вчилася. То наука одної каже про бога,
люди другої, а я не знаю...

Обірвала Наталя вагаючись, і тим ніби
звязала себе з молодицею.

Та подобрішала. Вона щедро стала роз-
повідати пригоди, що трапляються з невірами.
Потім перейшла до себе:

— Та так страшно, коли знаєш, що неробочий день, нікого на полі немає, а ти робиш. Колись я пішла на Архангела Гавриїла жати, і не до себе, до сусіди. Думаю — хай гріх на неї, коли просить роботи. Виходимо на поле — ясно, і ні душі. Рука з серпом не підводиться, 'наче хто не пускає. Коли-б хоч не знати що свято — робив-би собі. Якось почали сусіда з дружиною і я. Ще й дитину вони взяли з собою. Тільки почали, коли вихопилася хмара і просто на нас. Вихор знявся! Злякалась я, серпа під руку, гайда на село! Сусіда з дитиною за мною. А чоловік її обрізав собі руку, теж услід біжить, і нічим йому перев'язати. А таке, таке! Одне одного за хмарою не бачимо — тікаємо. Воно все за нами, за нами. Я перша прибігла до сусідньої хати — замкнена. Стала тоді на призьбі та все поглядаю на стріху, чи не запалило. А воно все раз-по-раз: гур, гур, блісь! Коли вже перейшло і перев'язували тому чоловікові руку, він каже: „Господи, я-ж думав, що можна помолитися та й робити. Хліба шкода-ж, погода!“ Еге, „погода“! І зараз ось погода, а хто знає, що до вечора буде. Щось дуже парить. Воно-ж так: тут є, тут нема.

Закінчила господиня. Наталя щось на те говорила, щось запитувала, почуваючи втому, як по тяжкій праці. Вона не хтіла полуднати пиріжків з вишнями, не хтіла підводитись іти до себе. Так-би й залишилася тут на рядні серед зеленої трави в садку. Але помітивши, що заважатиме вечірній хазяйській роботі, попрощалася й пішла.

Коли потім на вечір, справді зібра гроза, Наталі видалося, що вона захопила і несподівано й тому має особливе значення.

— Чому саме на Іллі?..

Обережно загасила вона світло, щоб не притягувати чиєсь уваги, і сіла в кутку на ліжко.

— Раз, два, три...

— Раз, два, три...

Пристало до ритму в голові, перебиваючи тим різні думки, що, здавалося, могли накликати якесь нещастя. Але очей не ховала і зацікавлено стежила, як фосфоровий блиск виривав із темряви враз усі речі й, метнувши ними з громом, кидав у безвість.

Гроза лише одним крилом зачепила село і хутко минула, лишивши по собі тиху пустелю нагло порваної дії.

Наталі було неприємно. Так наче її одурили. Чомусь стала запевняти себе, що то все дурниці: Дідушка, гроза...

— Що Дідушка? Вона тямить у всьому не більше корови, що про неї з такою любов'ю розповідала. Тільки втомилася, її вислухуючи. Не піду туди більше. А гроза влітку—звичайна річ. І вчора була гроза.

Та й зараз вона вже не боїться нічого. Хочби так повернулися той грім і блискавка.

— А-ну?

Глянула у вікно. Там розкинулось недосяжно високе дерево, що в темному листі на сході йому тихо світилися зорі. На захід упала тінь.

Спокійна, байдужа, Наталя стала готувати на завтра про ноп.

У неділю, саме в той час, на коли призначено було лекцію, на селі загадували сходку.

— Сходка? Це цікаво.

Наталя теж пішла. Годин зо три сходилися, аж вона стомилася чекаючи, і коли почалося—була сонна, неуважна.

Спершу читали від Деникіна заклик до селян, що всю селянську землю він дає їм, що їх, смирних, ніхто не чіпатиме. Репліки з місць часто рвали читання сміхом. Потому перейшли до хатніх селянських справ—скарг різних, то-що.

Наталя відсиділа все, не перестаючи дорікати собі, що те їй якесь чуже, нецікаве, що вона навіть не добрала, для чого-ж збиралася сходка. Від махорки лише вчаділа. Той чад потім два дні не минав—мозок морозило, і він, як хвора людина, боляче повертається в голові.

— Це дикунство палити махорку.— Вирішила Наталя й постановила собі не в далекому часі прочитати в школі лекцію про те, що дим від тютюну шкідлива річ.

А про ноп довелося відклести до другої неділі.

Оголошення: „В неділю 1-VIII у школі відбудеться лекція про те, як упорядкувати робочий час“, писане великими літерами, обведено було з боків зеленою мережкою. Таке висіло коло розправи, коло школи і на перехресті двох вулиць. Крім того, Наталя вирішила піти по обіді на вулицю, де на дубах молодиці лускають зернятка в свято.—Це добре було-б затягти до школи молодиць.

— Добриден!

Підійшла до них.

Молодиці порвали на який час розмову, відповідаючи. Запитливо дивились на Наталю Та сіла на край колоди. Мовчала. Тоді жінки знову почали говорити між собою, ніби випихаючи тим з свого кола Наталю, що ніяк не могла вхопити в розмові відповідного моменту й почати з своєї.—Бо неможна-ж так: з мосту та в воду.

— Нате зернят,—озвалась до Наталі Дідучка з другого кінця колоди. Наталя подякувала і, взявши насіння, пересипала його з одної руки в другу.

— Я де-ж Галя?—Врешті озвалася.—Взавтра до школи присилайте.

— Пришлемо—будемо живі.

Порвалася знову розмова молодиць і вже не лагодилася.

— Забалакалась я з вами, а вівці без води. Піду.—Підвелася одна.

— Куди-ж ви? Пождіть, разом підемо,— почала друга, обтрусуючи лушпайки з хвартуха та обтираючи ним рота.

— Та посидьте. Ото! Робота не втече,—спиняла Дідучка.

Наталя зрозуміла, що вона розірвала гурт. Як-же-ж тепер говорити було про лекцію? Ще коли-б хто інший читав, а то до себе затягає:—послухайте мене...

— Прощавайтє!—звернулась одна до Наталі, що все сиділа край колоди.

— Прощавайтє,—підвела та голову.—А я оце хотіла запросити вас до себе, до школи. Поговорили-б...

— Еге! Ми й тут уже наговорилися. Наговорились, набалакались. А балачка їсти не дасть.

Дідучка теж пішла, догнавши гурт. Наталя похнюплоно поверталась до себе. Що тепер їй можна думати? З нею навіть говорити не хочуть ці прості люди.—Десь-то вигляд такий має, що її не слухають.

Сиділа в школі за столом одна й німа. До школи ще ніхто не приходив. Заглянув сторож.

— Нікого немає?

І пішов. Взагалі він балакучий—користується з кожної нагоди щось розповісти: Наталя знає вже ввесь його репертуар.

Відколи школа в селі, він сторожує. Про нього пам'ятають одне: малим він любив хватати шкурки з молока, коли мати витягала горшка з печі, й на тому опарив собі руку. Ця подія спричинилася до того, що він назавсігди лишився „шкуркою“. Дід Шкурка—так знали його всі. Діти, скоро вивчалися складати слова, виводили на стінах і дверях—„Дід Шкурка“. Дід їх за те бив, а вони писали, вважаючи цей учинок за геройство, важливе для школяра. Це переходячи з року в рік повернулося в шкільну традицію. Без діда школи не мислили. Він пережив тут кількох учителів, і згадуючи розповідав про них Наталі десятий раз, коли тільки бачив її вільну.

А сьогодні пішов. І так обережно прихилив за собою двері, наче недалеко був хворий.

Згодом двері знову рипнули, і протяг метнув квітчастою хусткою. Сховалось.

— Заходьте! — Зраділа Наталя і навстіж розчинила двері.

Увійшло троє — Михайло, за ним хлопець і дівчина у квітчастій хустці.

— І сьогодні нікого? — Спитав за привітанням Михайло. (Йому дуже личить вишивана сорочка).

— Немає, — розвела руками Наталя, наче сміючись із свого горя.

— Хіба-ж хазяї підуть? — озвалась дівчина.

Наталя запитала її очима, але та нічого більш не додала.

— Торік тут молоді сходилися. Співали з учителем. — Почав Михайло.

— Чому-ж вони тепер не прийшли?

— Ну, бо... Може думали, що то не про них писано. Коли-б так співи або вистава — було-б повно.

Наталі стало легко, наче викрила якусь люту помилку, і тепер усе піде як слід.

— Та як-же-ж скликати ту молодь?

Михайло обіцяв зібрати всіх на завтра на вітві без писаного оголошення.

— А ти, Уляно, на своєму кутку дівчат зberi.

Та, згоджуючись, хитнула головою.

— Молодим — то так — піти, поспівати. (Говорила потім Дідучка). А ми що? Нам коли-б чарку та ще й до чарки — може й затягли-б якої. Молоді й так співатимуть. Та й вам не буде так скучно. Одні-ж ви там у школі, а молодому саме погуляти.

Аж тепер Наталя дотримує свого нопу. Праця в школі вже почалася і вимагала того розподілу часу. До шостої вечора вона зовсім кінчала, а там сходилася просвіта. Цих не треба було підтягати. Инколи вони забирали часу більше, ніж того призначала Наталя. Сходяться й співають. Гарно співають. Але от: немає регента й репертуару. Всі пісні місцеві—їх навіть на вечір не хватає—деяких повторюють кілька разів. І нікому це не обридає. Навіть здається, чим більше якої співають, тим краща вона їм. Надто дівчата—покладуть руки одна одній на шию, сплетуть коло і заплющивши очі колихаються та співають. Три годині підряд могли-б одної тягти. Але-ж це товчіння води в ступі! До чого воно? І вистава—у бібліотеці всього: „Сатана у бочці“ і „Ковбаса та чарка“. Торік ці п'єssi ставили, й тепер вимагали того. Та й вибирати не було з чого—в сусідніх селах було те саме. Готовали „Сатану“.

Наталя якось знемогла плентатись тепер за гуртком. Власні думки їй десь причаїлись, приховалися. Инколи ще вона пробувала зацікавити молодь іншим життям. Говорила про міські театри, про школи, про музеї, читала лекції. Її членко вислухували й позіхали. Навіть за спиною хтось раз сказав:

— Хіба ми кораблі збираємось будувати?

Намагання зацікавити їх чимось новим було подібне до напруження пасажира підіпхнути потяга сидячи у вагоні, коли той довго не рушає. Потім напруження падає, й поламані сподівання повертаються в монотонний жаль.

Одне й одне стояло перед очима в Наталі. Перед нею розгорнений педагогічний журнал за минулий рік. Рядки слів рвуться. Навіть не від думок, а від окремих настірливих вражінь. І такі однакові всі, такі однаково болючі.

— Лише Михайло інший. Коли-б не він...

Її перебив дзвін. Дзвін посеред ночі раз-по-раз, хутко, нервово. Страшно. Це все одно, що чорна гора перед очима враз-би загорготала.

— На по-же-жу!..—влетіло до кімнати.

Здавалося, всі речі посхоплюються з своїх місць і несамовито закричать. Наталя оглянулася кругом і тихо навшпиньки пішла до дверей. Відчинила.

Навпроти розгорнувся рожевий хвилястий фон до сонної акації коло воріт, що вибілялася верхів'ям по над темну смугу сільських будівель та садів.

— На по-же-е...

Чути було, як той крик перебивався біля рота помахом руки, і звук виходив хвилястий, молодий. Відгонив жах. У ньому Наталя впізнала Михайла.—Ніхто так не вміє затягти— „Ой, гай-мати“, як він. Цієї пісні вона теж слухала-б без кінця.

— Ря-атуй-те!

А це жінка кричить. Може господиня... Нашо так верещати?

— Сюди, лийте!

Це господар. Він сміливо заливає вогонь. І залле.

Міркувала Наталя і вже їй не було страшно. Пройшла вулицею до Дідучки.

— Одчиніть!

Постукала зігнутим пальцем у шибку.
— Ходімо... на пожежу. Тільки не лякайтесь! ні-
чого страшного.

Застерігала. Боялася, щоб жах не глянув
на неї з чужого обличчя.

— Ой, лихо! — Вискочила на поріг Дідушка, і
далекий блиск пожежі відбився їй у сонних
очах.

— Одягніться.

Йшли хутко.

Горіло край села. Дідушка все робила здо-
гадки — де це горить? Зупинялася то на од-
ному, то на другому господареві.

— Це Гнат.

Наталя нікого тут край села не знала, але
з усієї сили хотіла, щоб горів не Гнат. І ніхто
з тих, кого перебирала сусідка. Нещастя вона
відсувала до когось невідомого, що зовсім не
мав обличчя й імені людини, не вимагав до
себе жалю.

Що ближче надходили вони до вогню, то
далі ховалося Наталине серце, і починало бо-
літи в горлі.

— Так і є: горить Лукаш!

Ті слова викликали в Наталі прилив без-
межного плачу. Такого плачу, що потонули-б
у ньому — вона, пожежа, все, і ніколи не
дійшли-б там дна.

Всіма силами стримувала той плач, хва-
таючись очима за людей, що колом стояли
оддалік, мовчки дивились на пожежу. Спер-
шиесь на тин, вона кілька разів глибоко
схлипнула і теж замовкла. Дивилася вже
просто.

Від клуні залишився вогняний кістяк, а хата була без верху. Білі мури видавалися прозорими й світилися, як порцелянова ваза повна вогню. Вгорі, де з муру виходили дерев'яні стовпи, пишно коливалися вогняні букети — чотири в кутках і чотири в стінах. Вікна чорні, і страшно блищають в них гострі скалки шибок, — як гнучкі ясні змії, плигали з безверхої хати в темряву.

Це створювало казковий світ, що гойдався й жер усі кольори,крім чорного й огняного.

Стара крислувата груша, що росла на вуглі, зайніялась одним боком. Листя їй тріскотіло й світилося. Другий бік — темний — чорнів у ночі.

Руху було мало — пожежа доходила кінця. Говорили теж мало. Дивилися колом оддалік. Зухвальний огонь сміливо вишивав відтіля чорні фігури й, обточиваючи зо всіх боків, комбінував із них чіткі, рухливі групи. Наче вибирав кращого пам'ятника своєї перемоги. На подвір'ї валялися головешки — одні ще тліли, другі загасли.

Наталя дивилася господаря і не знаходила. Всі були однакові — темні, мовчазні. Лише за ворітами пес стояв просто на чотирьох лапах і вив, спустивши долу кудластого хвоста. Чути було, як ритмічно нутро йому набирало й витискало повітря через пащу на витягнутій, високо піднесеній шиї. Пес усе схлипував, не міг ніяк зупинитися. Люди обминали його з відрами.

Наталя стояла на одному місці. Задивилася на розкішну грушу з тріскучим листям,

на прозорі мури низької хати, на мінливі бронзові групи перед огнем.

— Ходімо вже! — торкнула її за руку Дідучка.

Наталя схаменулась, наче спіймана на злочині.

— Ходімо, — одвела вона обличчя вбік.

Вогонь зовсім стемнів, люди розходились і лише схлипував однаково посеред вулиці пес. Від криниці, де тягли воду, почулося:

— Ось наші поспішають. Бояться шапку загубити.

Вулицею тарабанила пожежня на розбитих колесах, одною шкапою з одним чоловіком, високим як піч, що мовчанням відповідав на сміх. Сміялися, бо пожежа зовсім ущухла, за кіль він туди доїхав.

Наталя йшла з Дідучкою.

— Доброго вечора, — доднав їх Михайло.

Наталя вся перемінилась, наче прокинулась від гніючого сну. — Михайло! Чи бачить він крізь темряву, як грають її очі?..

Сусідка стала розпитувати його, хто підпалив, як зайніялося, що згоріло.

Той розповідав, що чув, на кого думають, і в темряві був страшенно близький до Наталі.

— Можна-б зовсім укупі йти. — Мовчки зверталась до нього.

Говорила вже Дідучка. Що цього року мало пожеж, а то ті годи — на тиждень три бувало. Вже й уваги не звертали. Сусіди лише, що бояться лиха, помагали гасити. — Та й не горітиме путня людина. — Міркувала вона.

Потім сміючись їх обігнав гурт дівчат. Одна відокремилася і, підійшовши ближче, майнула хусткою в обличчя Михайлові.

— На добраніч!—чемно попрощався той і пішов за гуртом.

Відтіля почувся голосніший сміх.

— Як це можна сміятися тепер?—розгнівалася Наталя.

— Їм і заздру нема! То-ж ваші. Хіба не впізнали Уляни? Бігає за Михайлом. Та й він за нею упадає—свариться з батьками, що не хочуть такої невістки. Та, мабуть, поберуться. Буде пара!

Далі йшли мовчки вже до кінця. Попрощалися.

У Наталиній кімнаті й досі горів світ.

— Могла-ж пожежа бути! (Пригадала вона). Що-ж? Хай горить...

Не хтіла далі признаватися, а справді, була байдужа, коли-б так згоріло все. Все село.

— Хм!—Український народ. Сами себе палять, сміються, жартують. Всі однакові. Михайло теж... як не гірший. Може то він сам і підпалив?.. Та яке мені діло до нього? Хай іде собі з Уляною. Всі однакові.

Пролітив перший сніг. Вітер стояв нерухомий над землею, над садом, над селом, і великі білі сніжинки, обертаючись навколо себе, повільно спускались униз. Все: згори—вниз.

Спостерігаючи той рух, Наталя почувала незвичайний спокій. Всі її турботи, думки,

сподівання, як заворожені сніжинки, теж набрали одного певного руху—згори вниз:

Одійшла кудись далечінь: А там, на північній скелі, сосна хитається. Мріє.

— Який це теплий край?..

Але в двері постукали.

Відчинила. Увійшов Михайло.

— Ось книгу вам з містечка передали. Драстуйте! Ту, що в просвіту позичали.

Сніг на ньому розтанув і скапував з чемерки на долівку.

— Сідайте, Михайле.—Поспішила Наталя, коли помітила його намір виходити.—Розкажете, що там у містечку було.

— Болото скрізь... Базар малий був—хотів купити собі чоботи та й не довелося.—Якось неохоче відповідав, зігнувшись на табуретці.

Наталя розглядала свої сплетені пальці,—що йому сказати? що запитати?—і тим часом продовжувала нецікаву розмову:

— Вже вичуняли ваші мати? А як цього року озимина?—запитувала.

Про Михайла в неї було кілька окремих, неподібних одне до одного вражінь. Створивши, наприклад, після першої зустрічі уяву про нього щось на зразок Шевченківського гайдамаки, вона потім цілком відкинула той образ. Не було-б, здається смішнішого назвати козаком цю повільну постать, що, спершись ліктями на коліна, розповідала про врожай, про господарство, про родину. Навіть зовні Михайло не завжди однаковим видавався їй. Але завжди цікавий був.

— Куди-ж ви, почекайте.—Спинила його, коли той підвівся йти.—Чому ви ніколи не берете читати книг? Ви-ж двохкласову закінчили...

— Влітку не було коли. Та й книги в школі я вже всі знаю.

— У мене є такі, що ви їх не читали.

Наталя була вже коло своєї книжкової полички—у неї виникла думка:

— Про що вам цікаво читати?—Озирнулася на Михайла.

Той здивив плечима у відповідь.

— Шевченка знаєте, звичайно?

— Ого!

— А Коцюбинського, Франка, Винниченка.

Називаючи авторів, вона здіймала з полички й клала на стіл книгу за книгою.

Михайло підійшовши до столу, байдуже розглядав обгортки. Инколи перебирає стопінки, не зупиняючись на них.

— Джек Лондон... Сінклер...—Вже глухіше перелічувала Наталя. Її дивувала така неприхованна Михайлова байдужість до книг. Навіть почувала ніби образу з того.

— Торік тут учитель був—дуже гарно грав на скрипці. У нього теж було сила книг. Давав усім читати.

— А про що ви в нього читали?—Зробила ще спробу вивідати його смак.

— Вже й забув,—відповів той не думаючи про питання. Видно було—він почував себе незвикло й відповідав для годиться.

Наталя більш не питала нічого і мовчки пересувала на полиці решту книг з одного місця на друге. Хтілося їй не озиратися, аж

поки Михайло не вийде з кімнати. Але той по довгому мовчанні згадав:

— От у мене була книга, та тільки пішла десь по селі, про те, як чинити шкури: товарячі, овечі,—всякі. Торік пропала в нас була коняка. Батько хотіли так і закопати її. Кажуть, що вік на нас робила та ще й шкуру з неї здеремо. А я таки здер. Думав продати на базарі. Аж тут учитель: так, мов, і так—ось тобі книга! Прочитав я. Зробив усе, як слід і—що ви думаєте?—На три парі чобіт вийшло!—Повернув оживлене обличчя до Наталі.

Вона, спустивши долу руки, не пропустила ні єдиного звука його мови. Стояла так, ніби от-от мала зрозуміти що.

Потім рішуче повернулася знову до полички.

— А гляньте цю.

Книга була ілюстрована й про зміст її Михайло хутко догадався:

— Отакі сиві корови й зараз на хуторі є. Заграницяні якісь. Добра порода.

— Візьмете?

— Як дасте.

— Будь ласка! Та вибирайте собі, що хочте. Є в мене ще з природознавства.

Витягла велику книгу, обгорнуту газетою.

— О, колись я трохи вчив таке.—Хитнув книгою в руках, наче пробуючи її на вагу.

— Тільки тут, видно, більше всього є.

— Може з цих що виберете?— Показала Наталя на гору белетристики, помітивши, що він ховає під чимерку останні дві книзі.

— Ні. Хай ці перегляну.

— Заходьте-ж. Як прочитаєте, я вам ще цікавих виберу.

Провела його до порога.

Потім вернулася до столу. Знову пройшла до дверей.

— Ага! Знаю: ось вам про чоботи, про халяви, про землю, про болото!..

Кидала у вікно навздогін йому, не маючи вже навіть конкретних назв. Коли вже й не було його видко, не йшла з місця.

— І Дідучка: про корови, про поле, про овець...

Перед нею у вікні летіли сніжинки — все згори вниз. Одійшла кудись далечінь...

Наталя того не бачила. Вона все думала про Михайла.

Клас не подобався Наталі з першого разу. Низька стеля над непомірно великою площею, здавалося, сяде на голову. Наталя все поглядала на неї мимохітъ. Посередині червоний стовп підтримував ту вагу і видавався фарбованим хрестом на роздоріжжі. Шаблонові вікна у всіх трьох стінах стверджували те враження шляху. Це заважало працювати.

Щоб створити відповідний затишок, Наталя з дітьми, купивши кольорового паперу, наробыла низок прапорців. квітів і так розвішала їх, що зникло враження низької стелі і квадратних стін. Стовпа теж заквітчали гіллям, і він сосною зеленів тепер, зменшуючи враження площині й ділючи клас на дві частини.

Було дві групі. Сьогодні Наталя раніше відпустила старшу, а з молодшою таки закін-

чувала. Ще не більше, як пів-годині і на сьогодні вона вільна.

— Та що він учора говорив? — Стримувала вона усмішку, що виникла не від змісту говореного, а від самої згадки про те.

В кімнаті він був неповороткий, як табуретка, що на ній сидів, і не мав куди діти свої великі чоботи. А на цвинтарі був шумливіший кучерявого дуба, що про нього вміє співати. Вузькою стежкою, що йшли, його очі часом застували їй дорогу... — Знову розходилося усмішкою Наталине обличчя.

І тому, що сміялися вчительці не годиться перед уроку, сміх робився непереможним.

Кажуть — сміялися весело. Наталя готова була плакати від тих настирливих веселошів. Бо ось — вона пояснює дітям літеру „М“ — Михайло, милий...

Діти дивляться на неї, розкривши роти, як вороння, й собі усміхаються.

— Наївна дітвора! Чого їм весело? — Розсміялася вже голосно Наталя, і вся група зареготала разом, наче за рухом диригента. В останніх партах хтось спустився на лапи, голосно загавкав, збільшуючи тим несамовитий галас.

— Це вже надто! — Змінивши вміть усмішку на суvore обличчя, стояла Наталя проти групи.

Діти теж замовкли з переляканими обличчями вгору до неї. Пустун, що гавкав під партою, сидів тепер у ряду. Наталя помітила його червоне обличчя.

— Хто це галасував під партою?

— Чали

— Хто гавкав? — Жорстоко перепитала Наталя... — Як це вони, діти, сміють не відповісти їй? — значить... вона пень для них, оцей, серед кімнати?

— Галочко, хто сміявся? — враз найшла вона спосіб, ласково звертаючись до Галі, як до своєї улюбленої, хоча до того ніколи не дозволяла собі відокремлювати когось із дітей.

Гая сяючи підвелася й глянула на останню парту. Потім знову стала просто і схиливши схвильоване обличчя відповіла, дряпаючи нігтями парту:

— То Петрик.

Вся дітвора, одірвавши очі від Галі, дивилась тепер на Петрика з затаєним чеканням, як на великого злочинця.

Тим часом Наталя визнала свій злочин. Той розмах, від сміху до гніву й дитячого переляку, відкинув геть усе стороннє, й вона, лагідна, розумна тепер учителька, шукала виходу з неприємного становища. Щоб не ошукати загального чекання, зробила короткого докора пустунові так, що той (певне, з переляку) почав схлипувати.

Діти погодилися, що Петрикові на перший раз треба пробачити. (Хоча той пустував не вперше, і взагалі Наталі подобалися жваві діти).

До кінця вже вчителька була рівна і серйозна, а діти стомлені, неуважні, сонні. Після урока вони, обережно минаючи вчительку, похнюплено виходили з класу. А переступивши порога, закидали на спини голови, широко одкривали роти й галасували на все село — прудкі й нестримні, як весняна повідь...

А Наталя в кімнаті, вхопивши обома руками голову, доводила до абсурду свої думки, щоб у такий спосіб позбутися їх:

— Добре. Яке мені діло до школи? А вчора приходив Михайло... Головне—що говорять його очі?.. (Коли-б так вони були у неї зараз на долоні, як два великі каштани, дивились-б на них без краю).

Закохана? — Одружіться. Заведете собі ноп. Ти возитемеш капусту на базар, він оратиме співаючи...

Але в тому жарті думка, видно, відшукала щось справжнє, бо зараз-же виникло:

— А Уляна?

І бажання думати щось далі—обірвалося. Тільки кімната залишалася ще повною тих попередніх думок, що чіплялися Наталі на кінці вій, примушуючи її кліпати очима.

Вийшла на цвінттар, що був поруч школи; по ньому любила бродити. Сухі прозорі дерева вже не ховали хрестів, а покинуті мерці мовчали глибоко в трунах, склавши руки, як кам'яні боги далеких пращурів. На них поросла трава, тепер пожовкла, схилена зламаними стеблами долу.

Тихо текли горою осінні хмарі та все проти вітру, і висока струнка дзвіниця здавалося от-от упаде навпроти течії. Вогке повітря, м'ягке як бавовна, приглушувало сільські звуки, створюючи ілюзію журно-ласкавої тиші, що можна було признатися за все:

— Хай. Він любить Уляну. Це буде гарна пара. Вона хояйновита... А він розумний. Йому можна було-б учитись?.. У виші. Гарний був-би студент. А що-ж? Тільки

трошки підготувати—ого! Він хутко навіть перегнав-би всіх. Закінчили-б. Пішли-б працювати. Вже в інше село. Тільки не саму шкільну роботу провадити—хай-би він був агрономом... О! Так і скажу йому сьогодні.

Потім уже поснувались невиразні принадні вирички з їхнього майбутнього життя.

Святий вечір прийшов — кругом села із звіздою. Весело гавкають пси, сміються десь діти. Скрізь на селі печуть млинці — полум'я з печі колесом котить по хаті, по дворі. Всі раді гостям — щедрий вечір.

А в Дідуків під полом дві ягнички на соломі, Галя гладить рукою їм кучеряві лоби...

Наталя знову, підперши голову обома руками, почала вголос політекономію.

Торік вона цього курсу не хотіла слухати й чути. Тепер, знайшовши підручника в чамайдані, зраділа, наче зустріла давнього приятеля. З його рядків витягала ніби інше життя й наповнювала цим кімнату. Читала, поки не переставала відчувати речей навколо. Тоді ставала студенткою. Могла здалека спокійно глянути на своє сільське життя.

За п'ять місяців одно стало їй ясне: село має власні, могутні закони життя, а вона з своїми вигадками тут смішна.

— Смішно-ж!

Справді, хотіла усміхнутись Наталя, одвівши набік голову. Але натрапила очима на годинник і взявши його до рук стала заводити. Той не виявляв ознак життя. Вже місяць — зіпсований. І хто скаже, о котрій сторож до

школи калатає, о котрій вона починає й кінчає роботу. У попа годинник у полудень показує 12 і завжди застерігають: „Він поспішає“. Ще в Гурина висить годинник, заквітчаний васильками, а в свято в мережаному рушникові. Тільки діти давно вже поздіймали йому стрілки. Та й нащо тут кому годинник? Вона теж прекрасно без нього обходиться— виконує як слід роботу і має вільний час. Навіть, відколи не сходиться молодь, вільного часу більше ніж треба.

Як і всі тут, вона живе й працює за сонцем.

Поклада годинника коло лямпи. Але він наче муляє очі, тому взяла за кільце й повісила його на стіну. Там усе перетворювалось у сутінки, бо лямпа серед кімнати створювала дружнє коло лише з кількох речей і Наталі. Решта губилася біля стін у кутках.

Потім Наталя пригадала — розпалила в грубі білі березові дрова. І так гарно вони загули, що пересунула свого стільця до груби, теж у мовчазні сутінки.

За різдвяною перервою знову праця. Як вона почне?

В останній час з неї була вже справжня вчителька—скоро переступить шкільного порога, нічого за працею не думає й не чує. Непомітно якось вирівнялися всі окремішності дитячих індивідів, створюючи тим суцільну масу, що в ній губилася за працею й учителька. Праця, повторюючись, теж вишліхувалась, не була вже кострубата від несподіваних емоцій. Приємне почуття чогось зробленого в'язало окремі її елементи докупи,

захочуючи вести роботу далі. Учні й учителька були однаково під владні роботі, не порушуючи її темпу. Навіть тоді...

Як зараз стоїть перед очима:

Вона на таблиці пояснює дітям додавання.
Обережно прочиняються двері—сторож:

— Ось ідіть, подивіться,—Михайла з лісу несуть.

Вона відповіла лише хитнувши головою, і довела урок. Не пригадує, що сама говорила, але й зараз чує той чіткий ритм закінчення.

Потім у дитячій юрбі вона чи йшла чи летіла. Очі поспішали туди, тягли її за собою. В галасливому натовпі четверо несли когось на кольоворовім рядні. За кілька кроків до того натовпу вона почула з себе викрик, що перелякав її. Тому, закривши рукою очі, так само хутко повернула назад і замкнула за собою кімнату.

Знала, що велике якесь нещастя скоїлось, і зовсім того не відчувала. Тричі обійшла кімнату по-під стінами, обминаючи меблі. Відкрила кватирку в сад. Навіть, коли-б знала, що ніхто не чутиме, затягла-б уголос тієї дитячої пісні, що настирливо засіла в голові:

— Я коза-дереза, пів-бока луплена і т. д.

Наче корок у воді, зринала вона над великим горем. І досі тяжко—може й не любила?..

Їх двоє попалося. Ніхто на те не сподівався. Деникінці лише переночували в селі, а на ранок рушили далі, забравши з собою що могли з їжі. Село висипало на майдан—дивилось услід. Шкурка, той виліз на дзвін

ницю й відтіля проказував, що військо звернуло до Камену. (Ліс, що в ньому, кажуть, росте великий камінь). І нічого. Всі були на віть задоволені, що так дешево обійшлася небезпечна новинка. Коли другого дня знайшли в лісі Михайла й Дідука. Дідука лише ранено. Він сам собі якось позав'язував рани й залишився живий. Каже, що вони в лісі ховали коні від деникінців. А в селі шепчуть, що їх кілька озброєних засіло в лісі на загін. Михайла вбито, того ранено, інші втікли.

Михайла вбито.

Вона гадала, що не зможе після того далі жити, працювати, їсти. І на диво собі, лише кілька день була непрацездатна. Її тяжила все одна думка, що може, вона й не любила? Бо-ж не відчуває Михайлової смерті.

А потім працювала, як і до того. Здається, навіть плавкіше стали минати її уроки.

Так і тепер, по цій перерві, приступить до праці. Хоч ніяк не уявляє собі зараз того,— невже знову почне?..

До кінця—всього три місяці. А п'ять уже за нею ..

— Що тут?

Знову присунулась Наталя до столу, і вголос почала політекономію. Так, щоб із гудінням дров у грубі кімнати була повна іншого, зовсім іншого життя.

— Вам лист.

Наталя стримуючи порив (вона постановила привчити себе до дисципліни) розглянула уважно почерк адреси й штемпеля.

— Від Соні.—Запевнилась, і розірвала пруг.

Перші рядки пробігла хутко, читаючи лише початок слова, а решту вже від себе до-даючи. Так завжди читала звичайні речі. Але далі очі їй почали вгрузати в лист, тяглися повільно й важко, як плуг, що зайшов у глиб. Соня писала:

.... „Я знала, що ти розчаруєшся в ролі на-родньої вчительки і зовсім не дивуюсь, що хочеш вернутися до виш'у. Навіть сподівалася того. Знаю ж, як учителювати на селі. Ти щаслива, хоч не втручаєшся у твої спра-ви традиційний піп. А що дядьки ввалиються в клас і сидять за уроком,—звичайна річ. Пла-тять-же вони тобі за працю. За те-ж—сорок пудів пшениці! Кілька місяців ти зможеш не турбуватися за працю зовсім. Поздаєш хвости й поновишся на другому курсі.

„Торік ти, здається, була проти зачотної системи? Тепер мовчаташ—усі постанови з центру. Ректор спеціально їздить туди за про-грамою, що міняється кожного триместру, і за новими постановами. Коли на той рік не відмінять історії Китаю на другому курсі, ти матимеш задоволення чути професора Б-ка, що здається має дивну здібність говорити перед порожньою авдиторією. Як Беда-про-повідник, звівши руки в пустелі перед горами, так він перед студенськими мурами. Тільки відповіди цьому немає.

„Твою заяву про поновлення вже розгля-дали в студкомі, і заперечень тебе прийняти—говорив Сергій—не було. Між іншим Сергій вже видно забув тебе. Він товаришує тепер з медичною Н...“ і т. д. і т. ин.

Перечитуючи того листа Наталя стала новою ніби для самої себе. Все, що мучило її, відійшло, і таким легким, навіть цікавим відавався вже цей рік

Навчання при кінці. Але поїде вона не раніш, як за тиждень—треба збути пшеницю. Не везти ж її за 60 верстов. А на які гроші? У місті, кажуть, нова влада. Та й сюди, на село, вже кілька разів приїздили по хліб. Треба розпитати.

Серед уроку тепер їй часто стали приходити деталі подорожі. На хвилинку тоді зупиняла працю й занотовувала те на папері, щоб не забути.

Був другий день Великодня. Кольориста дітвора на майдані закидала високо в блакитне небо опуку й ловила її, з круглими ротами догори. Хлопці скакали в довгої лози, і сонце, спустившись на крайню хату, скоса плело на зеленому фоні китайські тіні з них. Дівчата шушукались коло паркану. Вони збиралися заводити шума і ще не наважились почати. Пишалися. Кожна чекала, що хтось почне. З-за тину випередили їх підлітки-дівчата.

— Ой, на ставку, на ставку, на ставку
Піймав сокіл ластівку, ластівку.

Наталя підійшла до дівчат. (Вона вже договорила назавтра візника). Була весела і привітна.

— Давайте й ми грati.

Взяла за руку Марину. Та вхопила другу, третю — сплели ланцюг. Подекуди пристали хлопці. Потягли кругом села.

Наталя вперше на своєму віку зрозуміла, що то — воля.

— Я вже не вчителька!

Була обличчям до Марини, переймаючи з неї всі рухи, всі інтонації пісні. Трималася, як справжня дівка. Такою була страшенно весела і зовсім своя в цьому молодому товаристві, що не цуралося її. Ба, навіть було задоволене з її присутності.

Коли потім увечері зійшлися в Ганни гуляти, вона весела займала центр уваги. За вечерею всі пили самогон. І Наталя пила. Так, за одним духом, як їй рапали. В ніс ударило неприємними паощами горілого картоплі, а за язик щипало кислим. Обличчя її конвульсійно здрігнулося, викликаючи сміх у гурті. Хутко зайла те і стала вдавати п'яну. Посеред тиші, що бува за вечерею, коли, для годиться перекочують столом куці слова, вона враз гостро почала мелодію співаної в шумі пісні, надаючи веселому тонові комічного плачу. Всі зареготали.

— Та-ж не так-бо! — Підтримуючи ту веселість, почала проказувати пісню сусідка. Наталя тоді уважно стала вслухатися в зигзаги мелодії, що не давалися зафіксувати себе ніякими нотами.

— Треба вивчити. І як я затягну цієї пісні Соні в місті. Ніхто такої не вмітиме там. — Знову, вже милуючись, заводила вона.

Потім стала відчувати справжню п'яність. Всі члени її ніби зледащіли, і найменший рух руки чи голови викликав безсилий сміх. Так, певне, буває, коли вип'еш отрути. Увага вже не охоплювала все товариство, як до того,

а фіксувалася в погляді на окремих речах і особах. Там тупішала й куняла. Инколи про-кідалася недоспіваними мелодіями, що їх узя-лася забрати з собою. Але ті, почавшись енергійно, посередині ламалися й безсило зви-сали долу, як стебла осінньої трави.

Її залишили, розбившись на кілька окре-мих груп. Лише зрідка кидали бистрі погляди до столу, коли Наталя виявляла голосніш өз-наки свого існування.

— Хіба вона не така, як і ми? Вчителька! — Зупинило Наталю серед мовчазної вже пісні. З одкритим ще ротом повернулася вона вбік до слів. Від неї втікло кілька нещиріх погля-дів. У другому, більшому гурті, граючи мор-гуна, теж насторожились. Упала тиха мить.

— Ш-ш—хтось помер.—Сміливо збила ту ніяковутишу Марина, і гра пішла далі.

Наталя злякалася — вона одна за непри-браним ще столом. Навколо брудні ложки, кусні і серед мальованих мисок боком поро-жня пляшка. А віддалік вони — веселі, хороші чужі. Потім ураз власна огидна постать, що була за хвилину, стала перед нею — „Вчи-телька!“ — Тікати? Лишились — сказати:

— Узвітра-ж їду. Може ніколи більш не побачимось? Забудьмо все.

Та сором непереможний прикував її мов-чати. Лише вкинула до рота кришку, що ле-жала перед нею, й жувала, роблячи собі жорстокий річний огляд.

— „Вчителька!“ — Мовчки підвела-ся з-за столу.

Знову її помітили і тепер, уже не тікаючи, дивилися так, що відчувала всі їхні думки.

Бачила, що можна-б ще все віправити, залишилася друзями. І так того хотіла! Але-ж... кувікала вона за столом. Всі те чули— „Вчителька“.

Попрощалася й пішла.

— Ніколи, ніколи такою не буду, ніколи!—

Сповідалася догори, наче за нею був жахливий злочин. Те благання викликало певність кращого, потім і вона вже не боялася, що виїздитиме вранці, коли її всі бачитимуть.—А там буде зовсім інакше!..

Сторож не спав ще— чекав на неї. Він згорбився у світі (літо й зиму в світі) сидів на східцях і щось бубонів:

— Пасибі. Борщ, риба, пампушки...

— А ви ще не спите?—зробила ласкавий голос Наталя.

Той підвів голову:

— Г-е—Бобошко приносив гроші за пшенницею. Вранці ще приїде. Казав—узавтра їдете?

— Іду.

Наталі не хтілося ні з ким говорити про єдине своє святе, і вона змінила мову:

— Нате цукерок Я багато наварила. Ви, здається, теж любите солодке?

Зраділа, що є люди чимось схожі на неї.

Щоб змінити той зв'язок назавсігди, додала:

— Хочте, я навчу вас, як їх варити.

І, не чекаючи на висловлене бажання, вона стисло і ясно розповіла дідові рецепт ірисок.

Той боком схилився до столу, де Наталя писала— „2 шклянки вершків; 2 шклянки цукру“,— і на стіні поруч Шевченка вирізалась чорна голова з двома вухами з-під шапки.

— Тільки мішати треба ввесь час, бо при-
гортя або збіжить. Буде шкода.

— А шкода.— Уважно вислухав її дід і, загорнувши у жменю рецепта, почав тепер про себе:

— А я оце був на обіді. Бра, бра, як було гарно!

Злегка торкнувшись тих хто був, він почав перелічувати, що давали їсти й пити. Дещо повторював кілька разів.

— Борщ, риба, пампушки... Пасибі!

Коли й самому вже обридло те перерахування, відчув, що розповів усе,—вийшов. І довго ще, збираючись у дорогу, Наталя чула а за стіною:

— Борщ, риба, пампушки...

Видно, що сторож десь добре випив.

А на ранок він, тримаючись за люшню, обсмикував другою рукою рядно на возі поверх соломи. Був зовсім тверезий... Ліва брова йому замисливши зламалася і збила руку шапку на бакир. Рот теж стягло трохи вік.

Сторож заносив до свого репертуару ще про одну вчительку.

З М І С Т

Стор.

Перстень	5
Убили	7
Небела	9
Хліба нема	11
Обережна	14
По дорозі	17
До біржі	21
Друкарка	24
Наталя	56 57

Ціна 65 к.

СКЛАД ВИДАННЯ:
КНИГОСПІЛКА
Київ, ул. Короленка 46
Харків, Горяїнівськ. пр.2
Одеса, ул. Ласаля 12